

Verzuiling, vakbeweging en kiesrecht

1882-1889

De verbetering van de middelen van verkeer, de toename van het aantal arbeiders in de steden, maar vooral het socialisme dat die arbeiders van onderop in het geweer poogde te laten komen, bedreigden de standenmaatschappij. Er kwamen stemmen op om het kiesrecht over meer mannen uit te breiden zodat een groter deel van de bevolking zich bij de politiek betrokken zou voelen. Sommigen vroegen zelfs om algemeen kiesrecht, zodat ook de armste arbeider zijn stem kon laten horen. Uitbreiding van het kiesrecht bracht echter de controle van de hogere standen in de standenmaatschappij in gevaar. Zij luidde in de maatschappelijke verhoudingen de vermindering van het belang van de stand ten opzichte van de staat in.

Eén manier waarop delen van de hogere standen in de veranderende omstandigheden hun controle probeerden te behouden was verzuiling, maar ook deze was een ernstige aantasting van de standenmaatschappij. Niet alleen omdat ze nationale geloofs- en politieke bindingen stelde boven lokale, maar ook omdat in de verzuiling vertegenwoordigers van de hogere standen contact legden met leden uit lagere standen op een wijze die veel van hun standgenoten niet billijkten. Voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging is de verzuiling van belang omdat ze de bewustmakingsarbeid van Lans en de zijnen effectief pareerde en de arbeidersklasse zozeer opdeelde in richtingen dat het begrip 'de arbeidersklasse' hachelijk wordt.

a. verzuiling

Wie zich bezighoudt met de sociale geschiedenis (en vooral die van de arbeidersbeweging) tussen 1880 en 1940 kan om het begrip 'verzuiling' niet heen. Wanneer we afzien van het bekende boek van A. Lijphart (dat zich vooral met de gevaren van de verzuiling voor politieke stabiliteit bezighoudt), dan blijven drie benaderingen van de verzuiling over. Hiervan lijkt de eerste, de emancipatietheorie, inmiddels grotendeels achterhaald. Met name ten aanzien van de katholieken heeft recentelijk Hans Righart deze benadering overtuigend bestreden. In de jaren dat de Nederlandse katholieken zich emancipeerden was van verzuiling 'geen spoor' te zien, terwijl hun verzuiling zich voltrok nadat zij geëmancipeerd waren. Siep Stuurman heeft aangevoerd, dat veel van wat 'emancipatie' genoemd wordt in deze benadering eigenlijk gelijkberechtiging was van de elites in zowel het protestantse als het katholieke volksdeel. De verzuiling heeft naar zijn mening de emancipatie van de katholieke en protestantse arbeiders en vrouwen eerder belemmerd. H. Daalder, die in verzuiling zeker een element van emancipatie ziet, meende dat niet altijd duidelijk wordt gemaakt tegen wie de emancipatie bevochten moest worden.¹⁵⁹

De tweede benadering is tegengesteld aan de emancipatie-benadering en ziet in

de verzuiling vooral een vorm van sociale controle. J.A.A. van Doorn verwoordde dit standpunt reeds in 1956. Hij zag zelfs belangwekkende overeenkomsten met totalitaire staten. De sociaal-democratie wees hij als eerste verzuilende groep aan. De historicus I. Schöffer heeft er terecht op gewezen dat katholieken en protestanten veel eerder verzuilden. Dat standpunt deelde hij met J.P. Kruijt, die benadrukte dat verzuiling in eerste instantie in organisaties tot uitdrukking kwam. Anders dan Van Doorn meende hij ook dat zuilen door alle standen en klassen heen liepen. Hij oordeelde dat de sociale controle in de zuil niet werd uitgeoefend door de toplaag van intellectuelen, maar door het over-actieve ('die-hards') middenkader.¹⁶⁰

De derde benadering, van H. Daalder, grijpt terug op de Republiek, waar geen machtscentrum was en de elites in een proces van 'schikken en plooiën' besluiten namen onder behoud van allerlei verschillen en eigenaardigheden. Dit pluralisme zorgde ervoor dat meningsverschillen nooit verhit konden worden, omdat men wist uiteindelijk met elkaar te moeten samenwerken. Voor algehele vervanging hoefden de elites niet bang te zijn, ze konden gemakkelijk toegeven. Bijvoorbeeld aan de emancipatorische druk van calvinisten, katholieken en socialisten. Daalder vat zijn redenering verder aldus samen: 'Eén en ander (gekoppeld aan de late industrialisering in Nederland) impliceerde dat anders dan Lijphart stelde niet de gevaren van de verzuiling elites tot pacificatie noopten, maar omgekeerd, dat de elitetradities van 'schikken en plooiën' er toe leidden dat de politisering van de scheidslijnen op massaniveau zich laat, langzaam en verhoudingsgewijs vreedzaam voltrok.' Zo wordt verzuiling aan het gedrag van elites en aan de democratisering (uitbreiding van het kiesrecht) in Nederland gekoppeld. Een radicale uitwerking van Daalder's visie schijnt mij die van de politicoloog Van Schendelen toe, die verzuiling haast lijkt te zien als een tijdelijke concessie van de elites. 'Verzuiling is een produkt van elite-gedrag': het was een methode van de elites om van hun macht te redden wat te redden viel.¹⁶¹

Veel van bovenstaande literatuur houdt zich minder met de oorzaken dan met de gevolgen van verzuiling bezig. Siep Stuurman heeft het onderzoek naar de verzuiling op een hoger plan gebracht, niet in de laatste plaats doordat hij uitvoerig ingaat op de oorzaken. De sociale kwestie (dat is 'de vraag hoe de arbeidersklasse sociaal, cultureel en politiek in de natie geïntegreerd kon worden', kiesrechtuitbreiding is daarvan slechts een onderdeel) vormt voor hem de motor van de verzuiling. Het 'ritme' van de verzuiling volgde in grote lijnen het verloop van de klassenbotsingen en de groei van de sociale beweging. Verzuiling was vooral een reactie op progressieve emancipatiebewegingen. 'De verzuiling betekende een zeer specifieke vormgeving van de machtsverhoudingen tussen de klassen, in het bijzonder tussen de arbeidersklasse en de bourgeoisie.' Doordat hij de klassenverhoudingen centraal stelt krijgt het beeld van de verzuiling andere trekken. Het ontstaan van een antirevolutionaire zuil was niet, zoals Hendriks stelde, de vorm waarin de emancipatie van de kleine luyden plaats vond maar in eerste instantie een actief 'bondgenootschap tussen een specifieke fractie van bourgeoisie en adel en een deel van de kleine burgerij en de boeren'. De schoolstrijd was bijgevolg ook een conflict tussen uiteenlopende integratie- en disciplineringsstrategieën. De behoefte aan disciplinerende deed de verzuiling gepaard gaan met pogingen de Nederlandse maatschappij bijzondere zedelijke en morele normen op te

leggen. In de ogen van Stuurman werden antirevolutionairen en katholieken niet door de schoolstrijd een zuil, maar eerst toen zij greep kregen op de arbeidersklasse. Kenmerkend voor een zuil is dat de sociale basis van de zuil door alle klassen heenloopt. Daarom kan men de socialistische beweging, de SDAP met name, geen zuil noemen. De sociale controle die door Van Doorn niet nader werd omschreven, krijgt bij Stuurman de lading dat ze in de zuilen uitgeoefend wordt door delen van de bourgeoisie over delen van de arbeidersklasse.¹⁶²

In grote trekken is hiermee de verzuilingsdiscussie geschetst voor zover ze voor ons belang heeft. Bestudering van het vrije socialisme in Vlissingen heeft mij gedwongen de verzuiling iets anders te beschouwen dan Stuurman en soms aan te knopen bij vroegere benaderingen. Mijn afwijkende opvattingen stel ik in een drietal overwegingen voor, welke in dit en de volgende hoofdstukken gedetailleerd uitgewerkt zullen worden:

1. *De rol van de kerken in de verzuiling.* Stuurman laat, schrijvend over verzuiling, zedelijkheid en de seksen, te weinig doorklinken dat deze disciplinerende uitwerking was van een omvattender kerkelijke visie op mens en maatschappij. De kerken speelden een eigen rol in de verzuiling. Die van de katholieke kerk is inmiddels behoorlijk gedocumenteerd. Aan protestantse zijde blijken dominees soms ook een belangrijke rol te hebben gespeeld. Naar mijn indruk is de rol van de katholieke kerk groter geweest dan die van de protestantse kerken, waar we bovendien een onderscheid moeten maken tussen hervormden en gereformeerden. Misschien is aan protestantse zijde niet eens sprake van een rol van de kerken, maar moeten we de verzuilende rol van bepaalde sociaal-voortuitstrevende dominees noemen. Hoe dan ook de wijze waarop de kerken enerzijds hun traditionele toezicht hielden op het zedelijk gedrag van de lidmaten en anderzijds, niet in de laatste plaats uit kerk-politieke overwegingen, meer en meer hun kudde poogden te controleren, heeft belangrijk bijgedragen tot de verzuiling.¹⁶³
2. *De verhouding tussen de klassen, of standen, in de verzuiling.* De controlebenadering loopt het gevaar de verzuiling eenzijdig voor te stellen als gekant tegen de socialistische beweging. Dat zou een te conservatief etiket op de verzuiling plakken. In een tweetal opzichten versterkte de verzuiling de maatschappelijke ontwikkeling. Volgens J.P. Kruijt doorbrak de verzuiling lokale verbanden ten voordele van nationale. Bij wijze van spreken: de Vlissingse gereformeerden gingen zich eerst gereformeerd en vervolgens pas Vlissinger voelen. Of dat proces helemaal op rekening van de verzuiling geschreven kan worden is de vraag, maar in ieder geval droeg de verzuiling zo bij tot de nationale eenwording. De verzuilers doorbraken echter ook de gedragscode van de standenmaatschappij. Wat Kuiper en Schaepman deden werd hun door velen in de hogere standen niet in dank afgenomen! Domela Nieuwenhuis kon later dan ook aan Kuiper schrijven: *'Nog herinner ik mij, hoe ten jare 1888 een bekend Hagenaar zei, dat de rust van ons land pas hersteld zou worden, als men drie mannen een kop kleiner had gemaakt: Schaepman, Kuiper en Domela Nieuwenhuis.'* Alle drie wekten de lagere standen immers op uit hun standsberusting. Zij ondermijnden zo het controlesysteem dat de standenmaatschappij was. *'Een volksman dient, wanneer hem waarlijk de zucht om het welzijn des volks te bevorderen drijft, ook uiterst voorzichtig en nauwlettend op zich*

zelve te zijn' meenden P.L. Tak en Van der Pauwert van Domela Nieuwenhuis. 'Wij begrijpen ons niet hen, die eenvoudig speculeeren op de groote massa, welke, juist omdat zij van de zaken slechts een oppervlakkig begrip heeft, zich laat meeslepen door den eerste de beste, die haar vleit. Zulk een streven, zulk een gevaarlijk jagen naar vurige bewonderaars, vinden wij beneden de waardigheid van een ernstig man, die het eerlijk meent met zijn streven naar verbetering.' Het leidde tot zelfverheerlijking 'en men zet de groote menigte op, waardoor zij vervreemd wordt van een aantal mannen, die even warm, zoo niet warmer sympathie voor haar koesteren dan menig volksvriend, die zich op een voetstuk plaatst'. Mede daarom werd het optreden van Kuiper veroordeeld: 'in de eerste plaats dat de volgelingen niet weten en begrijpen waar hun leidsman, vaak ondanks zichzelf, hen voeren zal, en in de tweede plaats dat die aanhangers, in hun ijver, geprikkeld door woorden, waarvan zij den klank slechts hooren maar den zin niet begrijpen, verder zullen gaan dan hun leidsman zelf wenscht.' Omdat Kuiper werkelijk een zuil tot stand bracht leek hij de *Middelburgsche Courant* veel gevaarlijker dan Domela Nieuwenhuis.¹⁶⁴

3. Het kiesrecht bepaalt het ritme van de verzuiling. De opkomst van het socialisme was zeker een zeer belangrijke factor in de verzuiling, maar haar tempo werd met name bepaald door de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht. Vooral de kieswet-Van Houten, in 1896 aangenomen, was van groot belang. Volgens die wet kon men namelijk ook het kiesrecht aanvragen wanneer men dacht aan de vereisten te voldoen. Dat luidde een twintig jaar durende concurrentie tussen de verschillende politieke richtingen in, die niet alleen de ontwikkeling van de sociale politiek stimuleerde, maar ook het streven zoveel mogelijk kiezers te controleren. Daardoor beknopte men tevens de politieke macht van de tegenstanders. Deze strijd om politieke controle werd niet alleen gestreden op het terrein van de politiek, maar op den duur welhaast op elk terrein van het leven. Dat zal nog blijken. Verzuiling werd daarmee de afscherming van een machtsbasis tegenover concurrenten, de wijze waarop politieke democratisering in Nederland haar beslag kreeg.

Nu zijn er twee consequenties. Ten eerste zou het kunnen lijken alsof de verzuiling toch 'een geheel van strategieën [was], gericht op de integratie van sociaal heterogene bevolkingsgroepen in de staat', zoals Stuurman stelt. Ik vind dat te eenzijdig, want voor het behoud van de controle betaalden de elites een prijs die onder andere tot uitdrukking komt in de grote uitbreiding van de ordenende taken van de staat in de maatschappij: op sociaal, economisch en zedelijk terrein. Zo bezien werden 'bourgeoisie' en 'proletariaat' beide geïntegreerd in nieuwe politieke en maatschappelijke verhoudingen. Ten tweede wordt Stuurmans ontkennning dat de SDAP een zuil was niet houdbaar. Het zou op zich al interessant zijn in W.H. Vlieg's geschiedenis van de SDAP de biografische schetsen te analyseren op sociale afkomst. Maar afgezien daarvan, meen ik dat de ontwikkeling van de sociaal-democratie in ons land veel van de trekken vertoont welke Stuurman nopen de confessionele richtingen het etiket 'zuil' op te plakken. In de strijd om politieke macht kon de SDAP er ook niet om heen haar achterban af te screenen van andere richtingen. Wat Vliissingen betreft zal dat in hoofdstuk 11 nog blijken.¹⁶⁵

Met 'verzuiling' zijn de processen van sociale controle en afscherming (het

door Righar
en 1940 eige
werd gepaar
nieuwe verh
kerkelijke b
ciale en poli
ling', binner
elites te beh
andere, naar
tie. Bij de so
in de Neder
alle verschil
zich niet aa
de tweede p
komen also
opgedeeld i
werk een 'd
de verschill
verschillen
plaatselijke
omvattend

b. een a
Welke gro
de in 1879
ook niet i
huwelijken
bekend w
zoek van
indruk op
categorie
hier nog
In 1879
van woe
gehoorde
der pol
herkomst
was. De
boven be
overstap
informa
ker dan
de vroe
den. Van
indruk op
informa

door Righart gebruikte 'protectie' of 'bescherming' is mij te positief) tussen 1880 en 1940 eigenlijk niet goed te karakteriseren. Ten eerste: kerkelijke bekeringsijver werd gepaard aan een poging sociale en politieke controle te behouden onder nieuwe verhoudingen. Dit tweede element in de 'verzuiling' overwoekerde de kerkelijke bekeringsijver, welke vanaf $\pm$ 1905 in dienst leek te komen van de sociale en politieke controle. Deze controle wordt dan ook de kern van de 'verzuiling', binnen de confessionele 'zuilen' om zoveel mogelijk van de macht bij de elites te behouden en om leden van de ene geloofsrichting af te schermen van de andere, naar buiten om de arbeidersleden af te schermen van de sociaal-democratie. Bij de sociaal-democratie had de controle tot doel een machtsfactor te blijven in de Nederlandse samenleving. In dat opzicht onttrok de sociaal-democratie, bij alle verschil dat er is tussen groepering op basis van klasse en op basis van geloof, zich niet aan het proces dat zo ongelukkig met 'verzuiling' wordt aangeduid. In de tweede plaats is 'verzuiling' een ongelukkig begrip omdat het het doet voorkomen alsof de Nederlandse samenleving op een gegeven moment kon worden opgedeeld in een paar grote blokken. J.P. Kruijt zag echter in het maatschappelijk werk een 'bonte structuur' en onderzoek in het Utrechtse Zuilen leerde hem 'dat de verschillende activiteiten niet even sterk verzuild zijn'. Dat gold ook voor de verschillende gezindten. De volgende hoofdstukken zullen laten zien dat er ook plaatselijke verschillen waren: Middelburg 'verzuilde' sneller en waarschijnlijk omvattender dan Vlissingen.¹⁶⁶

b. een dominee sticht een werkliedenvereniging

Welke greep hadden de kerken op de inwoners van Vlissingen? Een analyse van de in 1879 en 1880 in Vlissingen gesloten huwelijken geeft een aanwijzing, maar ook niet meer dan dat. Immers de door Vlissingers buiten de stad gesloten huwelijken blijven buiten beschouwing en, wat belangrijker is, er is weinig bekend over hen die ongehuwd samenwoonden. Slechts een moeizaam onderzoek van de bevolkingsregisters zou hier duidelijkheid kunnen verschaffen. Mijn indruk op basis van de archieven van kerkelijke bedelingsinstellingen is dat de categorie ongehuwd samenwonenden niet onderschat moet worden en dat juist hier nogal wat interconfessionele verbindingen voorkwamen.¹⁶⁷

In totaal werden in 1879 en 1880 140 analyseerbare huwelijken gesloten. Hiervan waren 108 binnenconfessioneel (77%). Ik heb de 32 interconfessioneel gehuwden onderzocht op verhuisgedrag (migratie), leeftijd, de vraag of men eerder gehuwd was geweest en op inkomen. Dan blijkt dat zowel bij katholieken als hervormden huwen met iemand van de andere geloofsrichting niet gebruikelijk was. De gemiddelde leeftijd van degenen die interconfessioneel huwden lag boven het algemeen gemiddelde. Bij katholieke mannen bevorderde migratie het overstappen van de confessionele scheidslijn. Vooral werklieden met een laag inkomen huwden met een vrouw van de andere gezindte, bij de katholieken sterker dan bij de hervormden. Vrouwen die gehuwd geweest waren maakten sneller de overstap, terwijl bij de hervormde vrouwen ook migratie zich heeft doen gelden. Een groep van 64 personen is natuurlijk niet groot, desondanks wijst dit onderzoekje uit dat zowel de hervormde als de katholieke kerk niet alle lidmaten onder controle had. Vooral wanneer we denken aan het aantal dat ongehuwd interconfessioneel samenwoonde. Naarmate de huwenden armer waren en/of

ouder verminderde de greep van de kerken. We zullen nog zien, dat deze weer groter werd zodra armoede de echtparen drong in de armen van de kerkelijke bedeling.

'De burgerij in deze gemeente is voor het meerendeel zeer pieus en viert den Zondag voor kerkdienst terwijl het andere gedeelte der bevolking, minder religieus, toch den Zondag meer als rustdag beschouwt', schreef burgemeester Arie Smit in 1885. Het huwelijksonderzoekje laat zien dat nieuwkomers minder onder controle stonden. De uitbreiding van 'de Schelde' had dus een averechts effect op de controle die de kerken konden uitoefenen op het groeiend aantal inwoners. Dit, gepaard met de verschijning van het socialisme in de stad, deed de kerken hun inspanningen vergroten. In juni 1881 hernam de katholieke 'Vereeniging Vincentius à Paulo' haar activiteiten. Het doel was om arme gezinnen die de godsdienst verwaarloosden door materiële steun weer tot hun plichten te brengen en te zorgen dat de kinderen de katholieke scholen bezochten. Onder een nieuwe 'president', de goudsmid C.J. van Dalsum (vooral middenstand en kleine burgerij vinden we in haar terug), toog de vereniging aan het werk. Ze hield zich de eerste jaren vooral bezig met controle op de kinderen van bedelden. Gingen zij wel trouw naar de r.k. jongensschool, of naar de zusterschool? Bezochten zij de catechisatie? Dergelijke zaken kon de secretaris, de onderwijzer Stijgers, gemakkelijk controleren. Eerst in de negentiger jaren richtte men zich meer op de gemengd gehuwden en zij die ongehuwd samenwoonden. Een grote hindernis voor ontplooiing van de activiteiten was echter de zwakte van de verenigingskas. Overigens werden de vergaderingen van de vereniging zelf steeds stichtelijker. Zo besloot men in 1884 nauwkeuriger het handboek van de Vincentiusverenigingen na te leven en werden vier feestdagen vastgesteld waarop verenigingsleden en bedelden geacht werden ter kerke te gaan.¹⁶⁸

Ook de hervormde predikanten maakten zich in de zeventiger jaren in toenemende mate zorgen. De Vlissingse hervormde predikanten behoorden tot de zogenaamde ethisch-irenische richting, doch een enkele schaarde zich meer en meer achter Abraham Kuiper. Bijvoorbeeld F.L. Rutgers, die een grote rol zou spelen in de oprichting van de Vrije Universiteit en van 1874 tot 1877 in Vlissingen stond. Hij werd opgevolgd door N.A. de Gaay Fortman, die in 1886 tijdens de door Kuiper geleide Doleantie-troebelen in Amsterdam tot de eerste groep van geschorste predikanten zou behoren. Fortman zag de zaken steeds somberder in, doordat hij niet enkel de lidmaten, maar de maatschappij als geheel op het oog had. Allerlei mensen werden door de kerk niet bereikt, bijvoorbeeld die armlastigen die geen lidmaat waren en daarom niet door de diakonie geholpen werden. Hun kinderen kwamen op de stadsarmenschool terecht. Zowel thuis als op school bleven deze kinderen verstoken van het evangelie *'en zoowel voor hunne eigene toekomst, als ook voor de toekomst der gemeente, is daarvan waarlijk niet veel goeds te verwachten'*, meende een kerkeraadscommissie. Daarom vroeg Fortman in 1881 toestemming godsdienstonderwijs te geven op de armenschool van meester Landsman. Een andere groep vormden de nieuwkomers in de stad. Het geringe aantal hervormde dominees was onvoldoende om met hen goed contact te houden. Op het afvallen van deze groepen baseerden Rutgers en Fortman hun pessimistisch oordeel. Het werd er niet beter op toen in 1879 de onkerkelijke Arie Smit burgemeester werd. Op voorstel van een medestander

van Fort
Burg. in
voor Sta
Somm
meer. An
rechtzinn
eigen m
onderde
naast G
Hervorm
weer ten
blijven v
beginnen
van de m
de weg v
was en d
staat te v
meer te
reeds in
1880, wa
door de
menige
zelf te v
van de l

van Fortman, Jac. Dommissie, besloot de kerkeraad in het vervolg *'den nieuwen Burg. in den gebede te gedenken: opdat hij gezegend zij van God, niet alleen voor Stad en gemeente, maar ook voor hem en zijn hart'*.¹⁶⁹

Sommigen spraken van verval, anderen gaven de Hervormde Kerk geen 10 jaar meer. Angst voor ontkerstening van de Nederlandse maatschappij deed de meer rechtzinnige predikanten handelen. Tegenover de ontkerstening stelden zij hun eigen maatschappij-ideaal. Hun strijd tegen het socialisme was hiervan een onderdeel. Fortman werd daarbij geïnspireerd door Kuyper: *'wat ik ben, heb ik naast God en door God aan Dr Kuyper te danken.'* Kuyper en hij zagen in de Hervorming een glorieuze periode, die door nijver kerke- en bekeringswerk weer teruggehaald moest worden. Kuyper zag zeer wel dat een deel van de problemen waarvoor de Hervormde Kerk gesteld werd veroorzaakt was door de beginnende industrialisatie en vooral door de sterke verbetering en versnelling van de middelen van vervoer. Maar zijn oplossing was in eerste instantie die van de weg terug, terug naar de tijden toen Nederland nog calvinistisch-godvruchtig was en de armen door de rijken ondersteund werden. Teruggaan *'om te redden wat te redden valt en dan voort en verder te bouwen'*, want *'de stoom gaat niet meer weg. Eer zijn er wellicht nog nieuwe krachten aan het opkomen, die de reeds zoo snelle levensbeweging nog eindeloos versnellen kunnen. En dat moet zoo, want vergeet niet [...] al deze krachten [zijn] toch krachten door God en niet door Sathan in het aanzijn geroepen.'* Kuyper presenteerde een merkwaardig mengsel van reactie en realisme. Het laatste bezorgde hem de naam van progressief te zijn. En werkelijk zo zagen de mannen van Kuyper zichzelf ten opzichte van de liberalen, zoals deze omgekeerd zich veel progressiever achtten dan de

6. N.A. de Gaay Fortman.

antirevolutionairen. Beide stromingen dachten het beste antwoord te hebben op de veranderingen die zij beleefden.¹⁷⁰

Geïnspireerd door Kuiper trokken deze meer en meer gereformeed denken- de dominees aan het werk. Rutgers wenste een eigen volksschool maar dat bleek te duur. Door De Gaay Fortman, die op allerlei manieren poogde de Vlissingse hervormden meer in de richting van Kuiper te trekken, nam de kerkelijke activiteit zienderogen toe. Hij begon bijvoorbeeld bijbellezingen voor het volk te houden. Tegelijkertijd poogde hij het catechisatiebezoek te verbeteren en het bezoek aan de christelijke bewaarschool. In 1878 werkte Fortman hard voor het volkspetitionnement dat de anti-revolutionairen organiseerden als protest tegen een nieuwe lager onderwijswet van de regering-Kappeyne van de Copello. Hij zette hiermee het werk van Rutgers voort. Fortman richtte zich speciaal op de werklieden. In april 1879, na het volkspetitionnement en voordat Lansens met zijn socialistische activiteiten begon, werd op zijn initiatief door het lokaal-comité voor het volkspetitionnement een weekblaadje uitgegeven voor het volk, dat die huisgezinnen moest bereiken die het antirevolutionaire blad *Het Zuiden* te duur vonden. Het blaadje kostte 1 cent. Het wilde, schreef Fortman aan zijn vriend B. van Schelven, '1o de geschiedenis van ons vaderland vertellen zo eenvoudig mogelijk aan het volk, op dat dit wete wat zijn vaderland hem heeft te zeggen, om eenige aantrekkelijkheid er aan te geven is een blik in het buiten- en binnenland gevoegd bij 1o. [...] Het wil niet anders dan de oogen openen van ons volk in deze [onleesbaar] - maar dat nog niet met het open vizier v.d. antirevolutionairen. Het volk kan dit nog niet verdragen' Zo werkte Fortman aan het welzijn van kerk en stad, zoals hij dat zag, en ondanks tegenwerking van hogere standen had hij naar zijn indruk vooral onder de volksklassen succes.¹⁷¹

Fortman speelde een belangrijke rol in de oprichting van de Vlissingse afdeling van het 'Christelijk Werkliedenverbond Patrimonium'. Hij was nauw betrokken bij de propagandareis van de voorzitter van het verbond, Klaas Kater, naar Zeeland. Kater logeerde bij hem in huis. Deze reis was niet zozeer een antwoord op socialistische activiteiten, maar eerder een gevolg van pogingen van 'Patrimonium' om het verbond uit te breiden en pogingen van linkse antirevolutionairen om meer greep op de maatschappij te krijgen. Linkse antirevolutionairen, want de meer behoudende broeders zoals de redactie van *Het Zuiden* waren niet zo ingenomen met Katers komst. De campagne voor lijkverbranding was in de ogen van dat blad eerder bestrijding waard dan het socialisme. 'De sociale kwestie is, door de wijze waarop zij aangevat is, voor 't oogenblik buiten den kring der vraagstukken, die oplossing eischen, geplaatst.'¹⁷²

'Patrimonium' heeft doorgaans de naam van conservatief te zijn geweest. De NVV-er Jan Oudegeest betichtte Kater van 'arbeidershaat', 'bekrompenheid' en 'oogendienarij'. Deze karakterisering heeft het verbond gekregen in vergelijking met de socialistische beweging. En inderdaad, 'Patrimonium' leek zeker in de eerste jaren van socialistische bestrijding zijn hoofdtak gemaakt te hebben. Maar een oordeel over het verbond mag niet alleen gebaseerd zijn op zijn verhouding tot de socialisten. Het wilde wel degelijk een grote stap vooruit maken wanneer we kijken naar zijn relatie tot de standenmaatschappij. Anderzijds leidde het hervormingsstreven van het verbond na 1891 soms tot grote spanningen in het antirevolutionaire kamp.¹⁷³

Kater sprak in Goes op 16 januari, de volgende dag in Middelburg in het Bogardzaaltje en op 19 januari in Vlissingen in het bovenlokaal van de christelijke bewaarschool aan de IJzeren Brug. Toegang vrij *'voor werklieden en werkgevers'*. De rede ging over 'Patrimonium' en de werkliedenbeweging in de Nederlandse maatschappij. Zoals Kater kenmerkte was daar geen woord Frans bij. Onomwonden verklaarde hij zich tegen stakingen, die de industrie te gronde richtten, en bestreed hij de socialisten *'wier streven het is, koningen van hunne troonen te stooten, kerken te verwoesten, in één woord, alle gezag omver te werpen, daarbij vrijheid, gelijkheid en broederschap predikende, met het doel later zelve te kunnen heerschen'*. De werkliedenbeweging moest gebaseerd zijn *'op de erkenning en het geloof, dat God is de hoogste macht, en door Hem gesteld zijn de machten en overheden, rangen en standen'*. Daaruit vloeide voort dat de standen, samen een natie vormende, met elkaar samenwerkten om ieder het leven mogelijk te maken. Net als Kuyper erkende Kater ten volle het bestaansrecht der standen.¹⁷⁴

Doch samenwerking tussen de standen was er niet en voor het bestaansrecht van zijn stand was de werkmans onderhand gedwongen te vechten, meende Kater. Hij moest meer loon hebben, de patroon zou meer met hem moeten overleggen en in het algemeen moest de werkmans een groter plaats in maatschappij en politiek krijgen. Voorstander van algemeen kiesrecht was Kater wel niet, maar hij meende dat het kiesrecht niet meer aan het belastingbiljet gekoppeld mocht worden en moest worden toegekend aan hen die bekwaam waren. De *Middelburgsche Courant* merkte terecht op, dat Kater hier aanmerkelijk van mening verschilde met andere antirevolutionairen. Overigens was de krant onaangenaam getroffen door de felle toon van de spreker. Vooral toen deze *'te velde trok tegen het 'uitzuigen' en het 'afpersen' van de meerderheid der natie, ten behoeve van het onderwijs op hoogeschole en hogere burgerschole, dat genoten wordt door de kinderen van gegoede ouders, die aldus 'bedeeling' genieten, terwijl aan andere 'bedeelden' het kiesrecht onttrokken wordt.'* Kater preekte *'klassenhaat [...] in bewoordingen die het bloed aan 't koken moesten brengen van ieder die hem hoorde'*, meende de verslaggever. Zeker, deze woorden wijzen niet op *'oogendiennarij'* of *'arbeidershaat'*.¹⁷⁵

In Vlissingen werd op die 19e januari een afdeling van 'Patrimonium' opgericht, merkwaardigerwijs met de volle steun van Lansens, die op de vergadering Kater bedankte voor alles wat deze al in het belang der werklieden had gedaan (ook al was hij het niet op alle punten met hem eens). Ook hij hoopte dat er in de stad een afdeling van 'Patrimonium' kwam. Beter iets dan niets, heeft hij wellicht gedacht. De oprichting van de afdeling verliep echter minder voorspoedig dan in Goes en Middelburg. Daar waren afdelingen gestart met respectievelijk 100 en 38 leden, in Vlissingen met slechts 19. Ondanks de krachtige steun van Fortman waren er twee weken later nog maar 7 nieuwe leden bijgekomen. Hoezeer Fortman de zaken regelde blijkt uit het feit dat hij voor de eerste vergadering de zaal en bestuurstafel met bloemen had versierd en dat er nog wat kleine bijbeltjes werden uitgereikt. Hij hield op die vergadering een lezing over 'Dr Stöcker en de zoogenaamde Christelijk-democraten te Berlijn'. Afgaande op de namen van de bestuursleden kwamen de leden uit verschillende gezindtes, waren het werklieden uit de ambachten en over het algemeen geboren in Vlissingen. Behalve her-

vormden werden ook enkele afgescheidenen lid. In de commissie van advies kwamen mensen die later tot de dolerenden zouden behoren: naast Fortman, de postdirecteur B.H. Esser en de schilderspatroon P.G. Laernoës.¹⁷⁶

Zolang Fortman in Vlissingen stond ging het de afdeling redelijk. Op de vergaderingen kwamen mensen spreken die wat te zeggen hadden, zoals de christelijke onderwijzer H. Merckens die aantoonde *'hoe slechts zij recht hebben zich op hun stand te beroemen, die, door arbeid en inspanning, die hoogte niet alleen bereikt hebben, maar zich daarop ook kunnen staande houden.'* Op de jaarvergadering van 1884 kwam een zendeling spreken over opiumgebruik in Indië en drankmisbruik in Nederland. Ook stelde de afdeling een bibliotheek samen, die aanvankelijk evenwel klein bleef. Voor het behoud en aantrekken van leden waren verzekeringsfondsen belangrijk: een ondersteuningsfonds voor zieke en gewonde werklieden, dat begin september 1882 werd opgericht en drie weken later gevolgd werd door een collectebus 'Hulp in Nood' voor werklieden die anderszins in nood waren geraakt. Van dat fonds werden meteen 29 mensen lid. In 1884 was dat aantal aangegroeid tot 46. De afdeling had op dat moment 55 leden. Ze heeft dus weinig geprofiteerd van de toename in het aantal werklieden in Vlissingen. In het midden van 1884 vertrok Fortman naar Amsterdam. Het is tekenend voor zijn invloed dat de afdeling na zijn vertrek aan het congres van 'Patrimonium' vroeg hoe de vergaderingen moesten worden ingericht om de leden nuttig en aangenaam bezig te houden. De afdeling was na 1884 een aantal jaren bijzonder zwijgzaam.¹⁷⁷

c. de werkliedenvereniging 'De Schelde' en het einde van de bemoeienis der 'heeren'

Toen B.H. Heldt in april 1881 op uitnodiging *'van bevriende zijde'* een propagandareis maakte naar Zeeland, trad hij wel op in Goes en Middelburg, maar niet in Vlissingen. Kennelijk waren daar geen 'heeren' die Heldt tegen Domela Nieuwenhuis wilden inzetten. Daarvoor was hij namelijk uitgenodigd. Bijgevolg kwam in Vlissingen ook nu geen vereniging tot stand die verbonden was aan het ANWV. Dat uiteindelijk op zondag 7 januari 1883 toch een neutrale werkliedenvereniging in de stad werd opgericht hield mogelijk verband met de activiteiten van 'Patrimonium' en indirect met de socialisten. De vereniging noemde zich 'De Schelde' en was een initiatief van de geschoolde werkman. In het initiatiefcomité zaten lieden die elders geboren waren, zoals de ketelmaker K. Hagoort en de letterzetter M.J. Standaart en Maarten Geelhoed. De 22-jarige loodgieter G.L.P. Florschütz, even oud als Geelhoed, was een geboren Vlissinger evenals de oudere A.J. Staats (die al snel 'commissaris-directeur' werd). Een gemêleerd gezelschap naar beroep, herkomst en gezindte. Later zouden vooral veel Scheldearbeiders lid van de vereniging worden. Zover was het bij de oprichting echter nog lang niet: van de 50 vergaderden werden slechts 19 lid.¹⁷⁸

'De werkman draait met kracht gestaag aan 't groote wiel, Vooruitgang blijft het doel, de ademtocht der ziel', stond op de banier van de vereniging. Ze stelde zich ten doel: verbroedering van de werklieden door vergaderingen die *'het gezellig verkeer met elkander levendig'* moesten houden. Standaart tekende daarbij aan: *'Onder alle zaken, door bestuur of leden daar te stellen, zal scherp worden toegezien, dat daaraan geene socialistische bedoelingen verbonden zijn.'*

Dat hield verband met de verzekeringsactiviteiten. Donateurs uit burgerlijke kring konden het ziekenfonds van de vereniging goed helpen: dankzij hun bijdragen werden in 1884 de ziekteuitkeringen verhoogd. De vereniging fungeerde ook als begrafenisfonds. Leden van de vereniging bewezen doorgaans de laatste eer aan een overleden kameraad. Een fatsoenlijke begrafenis was aldus gegarandeerd. Bij de verzekeringsactiviteiten voegde zich later ook een kolenvereniging, 'Ontwaakt bij tijds' geheten, die de leden voordelig kolen leverde. In veel opzichten leek de vereniging dus op de oude verenigingen van vakgenoten.¹⁷⁹

'De Schelde' hield maandvergaderingen, waar de financiën onder ogen werden gezien, feestvergaderingen en feestelijke jaarvergaderingen. Op beide laatste werden toneelstukken opgevoerd, in het algemeen kluchten, zoals op de feestavond ter ere van de 70e verjaardag van Willem III: 'Hij moet eruit, hij zal eruit'. Daarmee zal wel niet de koning zijn bedoeld. De toneelvereniging 'Oefening baart kunst', waaraan A.J. Staats als 'directeur' verbonden zal zijn geweest, fungeerde als onderafdeling van de vereniging. Deze afdeling hield ook benefietvoorstellingen, wanneer de verzekering niet meer verder uitbetaalde. In het begin van de negentiger jaren kende de vereniging een tamelijk bloeiend cultuurleven. Naast een muziekvereniging, 'De Werkmansvriend', bestond vanaf 1895 ook een zangvereniging. Ik betwijfel of een hoog niveau werd bereikt, want naast deze culturele verenigingen worden ook grote vechtpartijen tijdens vergaderingen gemeld alsmede een niet gering drankgebruik in de toneelvereniging. De steunpilaar van de vereniging bleef al met al het verzekeringswezen. Daardoor groeide ze. Op 11 januari 1885 bedroeg het ledental, ondanks de crisis op 'de Schelde' 168 en in 1888, toen de werkzaamheden op de werf weer waren aangetrokken, ongeveer 400. Mogen we de latere voorzitter Maarten Geelhoed geloven, dan werden vooral jonge werklieden lid. Bij het tienjarig bestaan had de vereniging 530 leden en een kas die mede door handelen in huizen zo sterk was geworden dat voor de feestavond ieder 80 ct ontving om te verteren.¹⁸⁰

Om haar verzekeringsaanbod werden ook wel socialisten lid van 'De Schelde', maar in hun richting hebben ze de vereniging nooit kunnen duwen. De vereniging leunde hoogstens enigszins aan tegen de liberalen, doch poogde doorgaans strikte neutraliteit te bewaren. Door discussies en ruzies werd dat standpunt op den duur zo eng, dat ze aan geen enkele beweging meer deel nam. Van het ANWV werd de vereniging dan ook nooit een afdeling. Hoogstens gingen bestuursleden in de beginjaren op bezoek bij zusterverenigingen in Goes ('Eigen Hulp') en Middelburg ('De Werkmansvereening'). De vereniging beleefde tot 1900 zeer goede jaren en was in 1898 zelfs in staat het gebouw van de herensociëteit 'Unitas' aan de Rommelkade over te nemen. Dit werd verder geëxploiteerd als 'het Concertgebouw'. Na 1900 werd de vereniging meer en meer enkel verzekeringsfonds en inkoopcoöperatie voor steenkolen. Wanneer ze is opgeheven is niet bekend. In 1922 werd nog eens een nieuw bestuur gekozen, maar even later kwam er veel gekrakeel in de gelederen vanwege liquidatie van het kolenfonds.¹⁸¹

De liberale heren waren donateur van de werkliedenvereniging 'De Schelde' en oefenden als zodanig hoogstens indirecte invloed uit. Iemand als H. Louman, boekhouder van 'de Schelde', liet zich ook persoonlijk met de vereniging in. Voor het overige raakten de activiteiten van de hogere 'heeren' voor de werklie-

den op een bijzonder laag pitje. De vereniging voor volksvoordrachten en volksvermaken bracht na de avond met Lansen en Dyserinck geen verandering aan in haar lezingenavonden. Langzaam maar zeker raakte de gang eruit. De eerste avond van het seizoen 1883/4 werd pas op 26 januari 1884 gehouden. Die avond ging over telefonie en over vuur, onderwerpen waar werklieden op af kwamen, maar dat was een uitzondering. In maart 1885 kon zelfs een avond niet doorgaan omdat maar 4 volwassenen en 4 jongens waren opgekomen. Op dat moment was de crisis op 'de Schelde', die het vertrek van veel werklieden veroorzaakte, nog in volle gang. De vereniging moest met 'Floralia' stoppen. In december 1884 had VVV zelf nog maar 91 leden naast 14 donateurs (106 minder dan een jaar tevoren). De belangstelling voor 'Floralia' was overigens sowieso sterk teruggelopen. Sinds 1883 gaf de gemeente een subsidie van 50 gulden. Het grote nut, meende de vereniging toen ze deze subsidie aanvraagde, van 'Floralia' was dat daardoor *'onder den werkenden stand de goede geest van naijver op edele wijze wordt bevorderd'*.¹⁸²

'Floralia', maar nu voor kinderen, keerde eind november 1886 terug, toen de werkzaamheden op de werf aantmerkelijk waren uitgebreid. De mentaliteit van de kern van de vereniging was nog niets veranderd getuige het voorstel van een der leden om ook wat potten uit te delen aan die minvermogenden die voldoende vlijtig waren geweest. De Kinderfloralia werd een groot succes. Uit volle borst zongen de kinderen uit de kindercantate 'Kinderen en bloemen' van de bekende kinderboekenschrijver en oud-Vlissinger P. Louwerse:

'En wie onder bloemen niet vroolijk kan zijn,
Of wie niet eens lacht of eens juicht, als wij stoeien,
Die heeft vast nog nimmer eens bloemen zien groeien.
En bloeien.'

De prijzen waren echter uitermate moeilijk bij elkaar te sprokkelen, mede daardoor zal het bij die ene kinder-'Floralia' zijn gebleven.¹⁸³

Een andere oorzaak is dat de kern van de vereniging de moed liet zakken. De werklieden werden amper bereikt, zelfs nu de toegang vrij was. Ze kwamen enkel toen Pieter Jelles' oom Marten Troelstra, ontvanger van rijksbelastingen en hartstochtelijk strijder voor het liberalisme, in een rede 'Iets uit de geschiedenis van een sociaaldemocraat' eindelijk antwoord kwam geven op een van de twee vragen die in 1878 gesteld waren. Aan de hand van een *'jongmensch, die op den dwaalweg geraakt, onder de vurigste beethoofden werd opgenomen en na vele zwerftochten in Amsterdam teruggekeerd, ten slotte nog een nuttig werkmans is geworden'*, lichtte Troelstra voor en tegen van de sociaal-democratie toe om ten slotte met François Coppée's gedicht 'De werkstaking' het laatste meer nadruk te geven dan het eerste. Daarna was de gang werkelijk uit de vereniging. Het nieuwe seizoen bestond voornamelijk uit vermaak en het bestuur gaf te kennen met de VVV te willen stoppen. Er kwamen wel veel mensen op de vermaakavonden, maar waar eens tegen drankmisbruik werd gewaarschuwd werden de avonden nu gehouden in een zaal van het café 'Internationaal'. In stilte werd de vereniging in mei 1889 ontbonden. Een jaar later werd in Vlissingen voor het eerst de Meidag gevierd met Domela Nieuwenhuis als spreker voor een stampvolle zaal, ten teken dat de VVV volledig mislukt was.¹⁸⁴

Op een ander vlak en minder omvattend bleef de burgerij toch nog enigszins met de werklieden voeling houden. Het gaat om de vereniging 'Hulp in Nood' (HiN) welke op 18 augustus 1887 op initiatief van M.P. Troelstra opgericht werd. Het doel was de particuliere armenzorg te verbeteren, opdat armen die hulp nodig hadden meer gelijk geholpen werden. Het ging erom de hulpbehoevenden een eigen bestaan te laten opbouwen. Daarin wilde de vereniging zich onderscheiden van diakonie en burgerlijk armbestuur, welke de meer permanent behoeftigen, de bedeedden, dienden te verzorgen. In de vereniging kreeg de burgerij slechts met het hulpbehoevende deel van de werklieden contact en beperkt tot de broodvraag. Afgaande op de namen van degenen die de nooit zeer drukke jaarvergaderingen van de vereniging bezochten, kwamen de leden van HiN uit alle gezindten. In het eerste bestuur zaten bijvoorbeeld de katholieken H.A.J. Klijberg (schoenfabrikant) en A.F. Krahmer (kantoorbediende bij Wibaut) naast de vrijzinnig protestanten (en vrijmetselaars) Troelstra, A.L.A. van Unen (commissie ter gemeentesecretarie) en E.M. Chevalier (directeur prov. stoombootmaatschappij), terwijl op de jaarvergaderingen ook de hervormde predikanten J.C. Reesse en Iz. Montagne zich lieten zien naast leidende figuren uit het dolerende kamp als de winkelier J. le Sage van Hoeve en de houthandelaar A.J. Bos. Een qua geloof en politieke richting heterogene groep. Toch werd de vereniging al gauw tot een liberale diakonie, enerzijds doordat ze zich meer en meer bewoog op het terrein van de bedeling, anderzijds doordat ze in de uitvoering van het beleid vooral contact zocht met liberale politici en liberale werklieden. Er ontstond bijvoorbeeld een samenwerkingsverband met de werkliedenvereniging 'De Schelde'. De hele burgerij vertegenwoordigde de vereniging alleen al daarom niet. Maar ook niet alle liberale burgers steunden HiN. Enkele aanzienlijke en zeer invloedrijke ingezetenen scheepten Troelstra zelfs af met de mededeling dat ze nooit lid zouden worden. Tot hen behoorde Jos. van Raalte. Het waren dus vooral de minder hooggezetten burgers die zich met het werk van 'Hulp in Nood' inlieten.¹⁸⁵

Burgerlijke normen bepaalden de beoordeling van degenen die om hulp vroegen. Van hen moesten kleine burgerlieden gemaakt worden. Geld werd gegeven om nerinkjes op te zetten, doorgaans winkeltjes of petroliehandels, of om anderszins een middel van bestaan te hebben, zoals een draaiorgel of een naaimachine. Bij voorkeur werd steun verleend in de vorm van voorschotten. Het verenigingsbestuur had even weinig begrip voor leven en denken van de werklieden, als het zich boven hen verheven voelde. Vrouw Coenraads werd bijvoorbeeld niet geholpen omdat ze op de vraag waarom zij en haar man zich niet lieten opnemen in het gasthuis een *'ongunstig en ongemotiveerd'* antwoord had gegeven. In het gasthuis werden man en vrouw van elkaar gescheiden. Naast de schande niet meer op eigen benen te kunnen staan, was dit een reden te meer zolang mogelijk buiten die instelling te blijven. Vrouw De Bruijn, wier man ziek was, klopte bij de vereniging aan om uit de sfeer van het algemeen armbestuur te blijven. Zij wekte *'eenige malen door hare eigenaardige uitdrukkingen de hilariteit'* van de heren op. Vooral de secretaris van de vereniging, Van Unen, kon bijzonder hautain optreden. De weldoende heren waanden zich heel wat en lieten dat de hulpbehoevenden voelen.¹⁸⁶

andere organisatorische verbanden.¹⁸⁹

Het klassieke beeld van de geschiedenis van de arbeidersbeweging, zoals dat onder meer door Rüter en Wansink geschetst is, geeft de vroege arbeidersbeweging te vaste organisatorische vormen en te bepaalde ideologische richtingen. De SDB is parlementaristisch-socialistisch, sociaal-democratisch dus, totdat Domela Nieuwenhuis in 1891 of later anarchist wordt. Naast de SDB is er een kiesrechtbeweging, ook wel 'de Volkspartij' geheten, die soms een mantelorganisatie van SDB-ers is, soms ook conservatiever dan de SDB. Dat traditionele geschiedbeeld doet te weinig recht aan het feit dat het in de vroege arbeiders- en kiesrechtbeweging een zoeken en tasten was. De SDB had zelf nog onvoldoende geformuleerd wat wezen en tactiek van een 'economische' partij (zoals de Bond zich wel noemde) inhielden. Zeker in het begin van de tachtiger jaren was nog onduidelijk hoe de strijd voor algemeen kiesrecht daar in paste en wat parlementaire arbeid kon bijdragen aan de fundamentele maatschappijverandering die de socialisten wensten. Ook was het nog zeer onduidelijk wat een vakbond behoorde te wezen en te doen. Juist onvaste organisatorische vormen, een weinig ontwikkeld onderscheid tussen de verschillende stromingen in het socialistische kamp (de 'Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht' enerzijds en de opkomende socialistische vakbeweging anderzijds) kenmerken de beweging in de tachtiger jaren. Naarmate SDB-ers en kiesrecht mannen hun strategie en tactiek beter omschreven, werden de verschillen tussen de stromingen en de organisatorische vorm waarin de beweging moest worden gegoten duidelijker.¹⁹⁰

De SDB kwam, geïnspireerd door Domela Nieuwenhuis, meer en meer tot de overtuiging dat hij zijn wortels eigenlijk in de economische strijd, in de vakbeweging, moest hebben. Op het congres van 1887 werden door een statutenwijziging vakverenigingen de basisorganisaties van de Bond. De leiding van de SDB was reeds op deze statutenwijziging vooruitgelopen. Zo werden de Zeeuwen in oktober 1887 een speciaal Zeelandnummer van *Recht voor Allen* opgeroepen overal vakverenigingen op te richten en slechts een 'Sociaal-Democratische Vereeniging' te vormen wanneer er voor een vakvereniging onvoldoende animo was. Op 27 november 1887 werd in Vlissingen een metaalbewerksvakvereniging opgericht, de achtste afdeling van de landelijke bond. De smid Franciscus Willem Mieremet, een 23-jarige neef van Lodewijk, werd voorzitter. Hij was in september uit Den Haag gekomen, waar het hoofdbestuur van de 'IJzer- en Metaalbewerksbond' zetelde. Dit heeft echter in de oprichting van de Vlissingse afdeling waarschijnlijk niet de hand gehad. Via de landelijke bond waren de Vlissingse metaalbewerks aangesloten bij de SDB. Natuurlijk kon de vakvereniging niet helemaal de SDB-afdeling vervangen, omdat ze alleen metaalbewerks kon organiseren. Daarom bleef de SDB-afdeling bestaan, waarin Jacob de Witte actief was.¹⁹¹

De vakvereniging groeide snel. Op de eerste gezellige bijeenkomst, op zondag 15 januari 1888, waren 60 leden aanwezig en werd voor stakers in Almelo 3 gulden uitgetrokken. De vereniging zal daarna gegroeid zijn, maar cijfers ontbreken. Wel kan gezegd worden waar ze op de werf leden had. Deze werkten voornamelijk in de machinefabriek, waarschijnlijk had de vereniging maar heel weinig leden in de afdeling scheepsbouw. Bankwerkers, de elite op de werf, worden echter vrijwel ook niet genoemd. De vereniging lijkt de goed geschoolde werklieden

die in aanzien net onder de bankwerkers stonden, verenigd te hebben. De draaiers met name. Van hen was in 1887 een flink contingent uit Amsterdam aange trokken. In november 1887 werd in de draaijerij een twee-ploegen volcontinu dienst ingesteld. De nachtploeg bestond weldra grotendeels uit socialist en, maar ook de dagploeg leverde veel leden van de vereniging. Na het opleveren van de 'Bromo' kregen 150 werkl ieden ontslag en werd de nachtploeg opgeheven. De repressie van socialist en door de onderbaas der draaiers, de gewezen socialist D.J. Blom, nam toe. Naast draaiers werden ook vormers lid van de vereniging. In de gieterij werkten Lodewijk Mieremet en Van Son.¹⁹²

Welke factoren hebben de ontwikkeling van de vakvereniging bevorderd? Uit de berichten van de socialist en z elf blijkt dat in de genoemde afdelingen socialist en werkten die de grieven van hun medearbeiders wisten te 'vertalen' in organisatie. Die grieven hingen niet zozeer samen met de directe werkomstandigheden, als wel met een sociale instelling van de werf, het ziekenfonds. Dit was door Jos. van Raalte in maart 1876 in overleg met de werkl ieden ingesteld en ingericht naar een fonds in Slikkerveer, waar de eerste arbeiders van de werf vandaan kwamen. De werkl ieden betaalden wekelijks 1% van hun loon; bij het verlaten van de werf kregen zij hun inleggeld terug. Bovendien werd tussen kerst en nieuwjaar, wanneer de werkl ieden door minder werkdagen met minder loon naar huis gingen, een deel van het fondsgeld onder hen verdeeld. Dat schijnt onveranderlijk op één dagloon te zijn neergekomen. In mei 1886 maakte de uitbreiding van de werf reorganisatie noodzakelijk. Het jaarlijks delen werd afgeschaft alsmede de bepaling dat wie de werf verliet zijn inleggeld terug kreeg. De uitkeringstermijn bleef even lang, maar de bijdrage van de werkl ieden werd op 1½ % gesteld. Daarvoor kregen ze nu bij ongelukken gratis hulp van de fabrieksdokter.¹⁹³

Reeds Lans en had kritiek op het fonds. De hogere bijdrage was een nieuw argument, maar nog meer stak het dat de directie ongecontroleerd het fonds beheerde. Dat had waarschijnlijk te maken met het feit dat de werf in de tekorten van het fonds bijsprong en boetes en giften in het fonds stortte. De administrateur van het fonds, werfboekhouder Louman ('Loutje ziekepotje'), kreeg zelfs een deel van zijn salaris uit het fonds. Nooit legde de directie verantwoording af, terwijl de werkl ieden gedwongen werden toe te treden. Er was een reglement, maar 'men leert ons in dit reglement gelooven op gezag'. Daar kwam bij dat het uitkeringsbeleid van het fonds nogal willekeurig was. De directie leek naar eigen goeddunken te beschikken over de gelden van de werkl ieden. Dat gaf hen het onprettige gevoel niet voor vol mee te tellen. Sterk blijkt dat uit een kritiek op een plan van de directie om van het fonds arbeidershuizen te bouwen: *'Het werkevolk betaalt op die wijze huur in woningen die van hun spaarpenningen gebouwd en onderhouden worden, en die het eigendom blijven der Maatschappij.'* Wat de werkl ieden ook bijzonder stak was de gewoonte om aan de poort een collecte te houden ingeval een werkm an verongelukt was. *'De vraag is in deze gewettigd of de in leven zijnde werkl ieden eene belasting mag opgelegd worden door de bazen op initiatief van de directie.'* Vooral omdat naar de mening van de werkl ieden de meeste ongelukken werden veroorzaakt door het opjagen door de bazen.¹⁹⁴

Keer op keer werd in *Recht voor Allen* van de directie verantwoording gevraagd, doch zolang deze het fonds beheerde tevergeefs. Geen wonder dat

sommig
al in 18
het zoo
verklare
fondsjes
zonderi
werf nie
ber 188
maatsch
leden. H
op een
gevolg
verloor.

Het l
ziekenf
niet zo
bekwam
nee in
afrek
juni 188
beston
centen.
dienst
werd w
siekome
zelfs la
De w
aan. De
afdeling
'Nem
waren
rich in
als het
boven
werkl
schied
oor van
hoe ge
naten
14-jar
werkl
per we
moet
werkl
afge

De w
aan. De
afdeling
'Nem
waren
rich in
als het
boven
werkl
schied
oor van
hoe ge
naten
14-jar
werkl
per we
moet
werkl
afge

sommige werklieden aan het bestaan van het fonds twijfelden. Sommigen waren al in 1880 begonnen een eigen onderling fonds op te richten, *'doch wij werken het zoo veel mogelijk tegen, om de burgerij te believen'*, liet Lansen de directie verklaren. Bij de uitbreiding der fabriek zijn in een aantal afdelingen onderlinge fondsjes ontstaan die een extra uitkering deden boven die van de werf. Met uitzondering van die in de smederij hebben deze onderlinge fondsjes de crisis op de werf niet overleefd, doch daarna zijn andere teruggekomen. Zo werd in december 1886 een 'onderling zieken- en ondersteuningsfonds der werklieden van de maatschappij de Schelde' opgericht, dat in een jaar tijds groeide van 39 tot 108 leden. Het moet daarna nog veel groter zijn geworden, maar financieel stond het op een zwakke basis door de gewoonte het batig saldo jaarlijks te verdelen. Als gevolg van een griep epidemie raakte het in 1889 leeg, zodat het honderden leden verloor.¹⁹⁵

Het lijkt merkwaardig, dat de werf arbeiders zich zo druk maakten over het ziekenfonds. Je zou eerder werktijd en lonen verwachten. Toch is hun houding niet zo vreemd, want enerzijds betaalde 'de Schelde' tamelijk hoge lonen om vakbekwame werklieden naar Vlissingen te trekken, terwijl anderzijds de portemonnee in de kritiek niet ontbrak. *'Dat Ziekenfonds noodzaakt een belangrijke aftrek van het zuur verdiende loon'*, zeggen de opstellers van een manifest dat 24 juni 1890 werd verspreid. Gepaard met de twijfel of het fonds überhaupt wel bestond hadden de werklieden het idee dat diefstal werd gepleegd van hun eigen centen. Ze hielden precies bij hoeveel zij werden benadeeld: over de extra verdiensten bij aangenomen werk, dat rond 1890 kennelijk bestond op de werf, werd wel premie geheven, doch de uitkeringen geschiedden slechts naar het basissinkomen. Vergeleken met de eigen fondsjes vond men de uitkering van de werf zelfs laag.¹⁹⁶

De wijze waarop het bedrijfsfonds werkte taste de werkman in zijn eergevoel aan. Dagelijks gebeurde dat op een andere manier door de bazen. Die van de afdeling scheepsbouw, Leeuwenburg (sinds de dagen van Lansen heette hij 'Nero'), Blom, de onderbaas bij de draaiers en baas Sommeling in de gieterij waren bijzonder gehaat. Hun optreden (het blussen van vuren waar werklieden zich in de winter bij konden warmen (Blom) of het doen sluiten van de deuren als het door de rook niet uit te houden was (Sommeling)) tergde de werklieden bovenmate. Naast bedrijfsfonds en bazen bestond algemeen kritiek op de lange werktijden op de werf. Men werkte doorgaans 12 1/4 uur per dag, met 1 3/4 uur schafttijd van 6 uur 's morgens tot 's avonds 8 uur. 's Middags werkte men 6 1/2 uur aan een stuk door en dat werd door velen erg lang gevonden: *'gij weet niet hoe geestdoodend (!) het is 6 1/2 uur achtereen te verblijven bij dat gonzen en razen van al die machines; men komt 's avonds totaal suf thuis'*. Jongens, zoals de 14-jarige Jan van der Loos, werkten tot half 7 's avonds. Overuren kwamen vooral voor in de machinefabriek. In 1890 en 1891 kwam nachtwerk tweemaal per week voor, terwijl Orelia als machinesteller wel eens 3 nachten achtereen moest doorwerken: *'Als wij 's nachts moeten werken, scheiden wij 's avonds om 8 uur uit, komen om 9 uur terug, hebben om 12 uur een oogenblik om een boterham te eten en werken dan tot 3 uur. Dan kunnen wij tot 6 uur naar bed gaan en beginnen dan weer den gewonen dag.'* In de gieterij zat overwerk besloten in de aard van de arbeid. Mieremet moest daarom soms wel 24 uur achtereen werken.

Er waren werklieden die om het geld graag overwerkten, doch in het algemeen waren de lange werktijden een steen des aanstoets.¹⁹⁷

Wat kon de vakvereniging doen aan deze grieven en wilde ze er wat aan doen? Ik betwijfel of ze over dergelijke vakbondsactie ideeën had. Vooreerst probeerde ze de band onder de leden te versterken door gezellige samenkomsten te organiseren waarop ook de vrouwen mee konden komen. *'Onder ernstige en vroolijke kout, onder het houden van voordrachten en het zingen van liederen'*, werd gezamenlijk een zondagmiddag doorgebracht. Daarnaast werd ook getracht door cursusvergaderingen het inzicht van de leden te verhogen. Tenslotte hield de vereniging openbare vergaderingen, wanneer een van de landelijke voormannen (Nieuwenhuis, Fortuyn, Croll) naar het Zeeuwse toog. In dat geval verving zij de SDB-afdeling, maar fungeerde ze ook wel als Vlissingse organisatie voor algemeen kies- en stemrecht. Dat kon want de 'IJzer- en Metaalbewerkerbond' streefde ook naar algemeen kies- en stemrecht. Overigens, de sprekers behandelde in Vlissingen nooit vak- of vakbondsproblemen maar algemeen-socialistische onderwerpen, ook als ze op propagandatocht waren voor algemeen kies- en stemrecht.¹⁹⁸

De bond roerde zich niet erg systematisch op de werf. Ik krijg de indruk dat de activiteiten slechts van enkele personen uitgingen, alsof de vakvereniging slechts bewust te maken had en de actie van de werklieden zelf moest uitgaan. Op het punt van het ziekenfonds werd zodoende niets bereikt. Niet dat leden niet hun best hadden gedaan. Orelia had daarnaast met andere werklieden overlegd over een pensioenfonds. Hij wilde dat de werkman op zijn zestigste pensioengerechtigd was. Dat kon best, *'want, och Mijnheer, er zijn zoo weinig werklieden die 70 of zelfs 60 jaar oud worden'*. Zijn gesprekspartners wilden wachten op een staatspensioenfonds. J.W. van der Leyé had in Duisburg, waar hij tijdens de crisis op 'de Schelde' had gewerkt, zo'n pensioenfonds meegemaakt. De werklieden hebben er met de directie over gesproken, doch Van Raalte liet de zaak versloffen omdat hij meende dat het Duitse voorbeeld in een op te stellen arbeidswet zou worden overgenomen. Ook met de lange werktijden hielden de vakbondsleden zich bezig. Ze hadden Van Raalte er wel eens over aangesproken, maar waren gezwicht voor diens argument dat arbeidstijdverkorting pas mogelijk was, als de hele scheepsbouw daartoe overging.¹⁹⁹

Ook de gang van zaken bij arbeidsconflicten probeerden de vakbondsleden te verbeteren. Van Raalte steunde altijd de bazen: *'Ik geef recht zooveel als recht mogelijk is. Ik moet een baas wel de hand boven het hoofd houden tegenover de werklieden.'* Daarom vond Orelia arbeidsraden zeer aantrekkelijk: de werklieden kozen een afvaardiging en de bazen *'en de heeren van het kantoor'* ook, opdat geschillen in onderling overleg opgelost konden worden. Ook dit had Van Raalte geblokkeerd: *'In andere vakken is zulk een arbeidsraad misschien noodig, maar bij ons hebben de werklieden te maken met de bazen; dezen zijn hun onmiddellijke chefs. Er is natuurlijk hooger beroep op de directie; wanneer men het met de directie niet eens kan worden, dan geloof ik dat een arbeidsraad niet helpen zou. Alleen bij algemeene werkstaking zou er wellicht iets voor te zeggen zijn.'*²⁰⁰

Er heerste al met al niet zozeer een revolutionaire als wel een hervormingsgezinde geest in de vakvereniging. De staat kreeg een functie in de hervormingen,

zodat het streven naar algemeen kies- en stemrecht zin kreeg voor de vakbondsliden. Maar de gewenste sociale wetgeving kwam er niet en op de werf liep de vakbond telkens tegen een muur van onwil aan. Zo raakte de fut eruit. Voorzitter Frans Mieremet had Vlissingen reeds verlaten, misschien speelde dat ook een rol. Het was trouwens heel druk op de werf, zodat er veel overgewerkt werd. De werklieden konden veel verdienen in aangenomen werk. De laatste daad van de vakvereniging was een vergadering met de Rotterdamse socialist W.P.G. Helsdingen op 20 april 1889, over kapitalisme en socialisme. De kapitalisten, met name 'de grote Blom' schitterden daar door afwezigheid en weigerden zodoende het kapitalisme te verdedigen. Met een collectief verzoek om hoger loon door jonge werklieden in de machinefabriek, in juni, had de vakbond voor zover bekend niets uit te staan. Een aantal werklieden had zich per brief tot de directie gewend. Van Raalte stelde zich hard op: *'Als gij eene algemeene werkstaking op touw zet, dan sluit ik de fabriek, ik kan het langer volhouden dan gij.'*²⁰¹

De harde weerstand van de directie heeft de geringe functie die de werklieden hun vakvereniging toedachten nog verkleind. Als organisatie had de vakvereniging ook weinig mogelijkheden, doordat ze vrijwel alleen leden in de machinefabriek had. Ze was meer een andere organisatie van (zich noemende) socialisten, die niet direct met die gevaarlijke SDB in verband leek te staan. Ze werd opgericht in het kader van de reorganisatie van de SDB, kwam in eerste instantie dus niet voort uit ongenoegens op de werf of zelfs maar uit de werving van de 'IJzeren metaalbewerkerbond'. Er bestond echter ontevredenheid onder de werfarbeiders. In de vakvereniging konden zij erover praten. Hier ligt haar grootste belang voor de Vlissingse arbeidersbeweging: via de vakvereniging wisten de socialisten meer werklieden te bereiken dan via de SDB-afdeling. In dat opzicht vervulde de vakvereniging in Vlissingen dezelfde functie als kiesrechtverenigingen elders. Na het verdwijnen van de vakvereniging nam de SDB-afdeling het roer weer over. In augustus 1889 vroeg ze tevergeefs subsidie om werklieden in staat te stellen naar de wereldtentoonstelling in Parijs te gaan.²⁰²

Anti-socialisme inspireerde het beleid van de werf, althans dat van enkele bazen (zie over hun zelfstandigheid hoofdstuk 12 B), maar door de directie werden ook socialisten aangenomen, het meest spectaculair Pieter van der Stad die landelijk behoorde tot de zeer beruchte socialisten. Sinds 1883 streed hij in de

7. Jos. van Raalte na zijn aftreden als raadslid in 1919.

voorstes geleiden. Hij genoot in de beweging vooral bekendheid als declamator van Multatuli. Toen hij in oktober 1889 op 'de Schelde' werd aangenomen, was zijn rol evenwel uitgespeeld. Hij had een intieme verhouding gehad met de vrouw van een Haarlems socialist en zich allesbehalve dapper gedragen toen dit uitkwam. Op verzoek van Domela Nieuwenhuis bemiddelde Mieremet voor hem bij 'de Schelde'. De commissarissen gingen aarzelend accoord met zijn aanstelling en gaven Van Raalte het advies *'zeer nauwlettend acht te geven op de handelingen van dien werkmans en hem bij de minste afwijkingen van zijn gegeven verzekering onmiddellijk te verwijderen'*. Van der Stad had beloofd geen propaganda op de werf te zullen maken. Lang wilde Van Raalte de gewezen agitator kennelijk niet houden: in maart 1891 kreeg Van der Stad geld om een eigen fabriekje te openen voor de productie van metallieke pakkingen, een toeleveringsbedrijf voor 'de Schelde'. De rol van Mieremet is interessant. Kennelijk was hij in staat een gevreesd socialist als Van der Stad aan werk te helpen. Mieremet verdween in dezelfde tijd als Van der Stad van de werf en er heeft ooit een gerucht de ronde gedaan dat ook hij door de werf financieel voortgeholpen zou zijn.²⁰³

e. de kiesrechtbeweging, 1885 - 1891

Algemeen kiesrecht ging ook andere standen dan de werkliedenstand aan, omdat slechts vermogende lieden het kiesrecht bezaten. Naast de SDB trad in de tachtiger jaren de 'Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht' (BAKS) op, waarin socialistische lieden uit de burgerij naar voren. Zij gaven de BAKS een gematigd-socialistisch, sociaal-democratisch, karakter. Naarmate de tachtiger jaren vorderden werden door de BAKS meer en meer eigen, maatschappijhervormende ideeën geformuleerd. Deze ideeën vormden in de negentiger jaren eerder het erfgoed van de 'radicalen' (vooruitstrevende liberalen) en sociaal-democraten, dan van de SDB. Deze was inmiddels op dermate gespannen voet komen te staan met de kiesrechtbeweging, dat ze in 1891 de samenwerking min of meer opzegde.²⁰⁴

De kiesrechtstrijd was een bijzondere ervaring voor de Vlissingse arbeidersbeweging. Ze leerde daarin het voor en tegen van kiesrechtstrijd en parlementaire weg kennen, de opvattingen van de sociaal-democratie en van individualistisch-anarchisten. In de confrontatie met beide laatste stromingen ontwikkelden zich de kiemen van het syndicalisme, die we bij Lansens reeds tegenkwamen, verder. De Vlissingse socialistische lieden waren daarin niet uniek, hoogstens wat vroeger dan de socialistische elders die Domela Nieuwenhuis trouw bleven. Wat Lenin en de zijnen 'vakbondsbewustzijn' zouden noemen, was dus niet gevolg van onvoldoende politiek besef, maar van een weloverwogen afwijzing van zowel de parlementaire strategie als het individualistisch anarchisme.

De Middelburgse heer P.A. Janssen die in september 1885 in het café van Swalp op de Nieuwendijk een afdeling van de BAKS kwam oprichten, was een merkwaardige figuur. Hij was kapitein der infanterie geweest en later in Middelburg gevangenisdirecteur geworden. In 1881 werd hij uit dat ambt ontslagen op een wijze die niet aller goedkeuring wegdroeg. Hij hield zich voortaan in het leven met honderd-en-één ondernemingen tegelijk. Hij genoot bekendheid als auteur

van gele
grote fa
erom be
hoofd e
van adv
Hij was
Vlissing
landelij
algemeen
klasse'
rechtma
allerlei
een lijst
min ve
Met di
de maa
en kna
van aa
gedach
ders: e
den in
het leg
In j
maken
jaar. A
burg
Vlissing
schille
BAKS
behan
opsta
de de
waren
Een
sonen
dig v
gewe
ge su
hij w
we
voort
verv
verh
men
verh
Een
niet

van gelegenheidsgedichten, maar men kan niet zeggen dat hij als dichter een grote faam had. Even weinig serieus werd hij genomen als politicus. Hij stond erom bekend bij verkiezingen zichzelf aan te bevelen (*'Een man met een helder hoofd en eerlijke beginselen, een man van orde en werkzaamheid'*) door middel van advertenties die ondertekend waren door *'Eenige kiezers'* of iets dergelijks. Hij was echter een eerlijk democraat. Toen deze ridder van de vooruitgang in Vlissingen de banier van de kiesrechtbeweging kwam planten, was die beweging landelijk de kinderjaren reeds ontgroeid. In die jaren had men gedacht dat het algemeen kiesrecht *'het begin van het einde der heerschappij van de bezittende klasse'* zou zijn, omdat 'het volk' het dan voor het zeggen zou krijgen. De kiesrechtmannen meenden nu dat met het algemeen kiesrecht op vreedzame wijze allerlei sociale hervormingen ingevoerd konden worden. In juni 1884 hadden ze een lijst van 10 hervormingen opgesteld, voor het moment dat *'de arbeiders en min vermogende lieden'* het in de maatschappij voor het zeggen zouden krijgen. Met die hervormingen beoogden zij geen revolutie, geen totale omvorming van de maatschappij en zeker ook geen *'verdeelen van alles gelijkelijk onder luiaards en knappe ijverige lieden'*. De hervormingen waren eerder nogal kleinburgerlijk van aard en niet in de eerste instantie vanuit de belangen van de arbeiders gedacht. Pas op de zevende plaats kwamen de eerste wetten specifiek voor arbeiders: een wet op kinder- en een op vrouwenarbeid en een regeling van arbeidstijden in het algemeen. Daaraan vooraf gingen hervormingen in het belastingstelsel, het leger, het onderwijs en in de uitgaven van het koninklijk huis.²⁰⁵

In juni 1885 besloot het hoofdbestuur van de BAKS propaganda in Zeeland te maken, mogelijk met het oog op de grote stemrechtmeeting in september van dat jaar. Als gevolg van die propaganda had P.A. Janssen op 28 juli 1885 in Middelburg een afdeling van de BAKS opgericht. Op 12 september vergaderde hij in Vlissingen. Er waren naar zijn eigen schatting 250 mensen aanwezig *'van verschillende rang en stand'*, doch slechts 10 tot 15 personen werden lid van de BAKS. Misschien kwam dat door Janssens lezing die de politieke toestand behandelde maar daarbij niet schroomde een exposé te geven over de Belgische opstand van 1830 en over de slechte praktijken van de pers. Janssen zelf verklaarde de geringe animo uit de repressie door de patroons. Zonder die repressie waren honderden Vlissingers lid geworden.²⁰⁶

Een maand later werd op een vergadering met naar Janssens schatting 280 personen toch een afdeling-Vlissingen van de BAKS opgericht. Deze is echter spoedig weer verdwenen. In Vlissingen is daarna niet meer een afdeling van de BAKS geweest. De persoon Janssen was voor een deel verantwoordelijk voor dit geringe succes. Als Middelburger en als lid van de kiesgerechtigde burgerij daar was hij weinig geschikt om bij de Vlissingse werklieden iets op touw te zetten. Trouwens in Middelburg en elders stond hij ook snel alleen. In maart 1886 gaf hij zijn voorzitterschap van de afdeling-Middelburg op, waarna die afdeling in ernstig verval geraakte. Afgezien van Janssen, is de crisis van belang waarin Vlissingen verkeerde. Veel werklieden hadden de stad verlaten en toen zij in 1886 terugkwamen kon de bestaande afdeling hen niet meer trekken. De kiesrechtbeweging verloor trouwens overal in 1886 aan belangstelling.²⁰⁷

Een andere verklaring voor de geringe interesse van de werklieden in de kiesrechtbeweging zou de geringe aandacht van de overheid voor hen (zie het gebrek

aan sociale wetgeving) kunnen zijn, alsmede het feit dat zij weinig bij de staatszaken betrokken waren. Volgens een lijst uit 1876 waren maar weinig werklieden kiesgerechtigd:

Staat 3.1. Kiezers 1876.*

beroep	enkel raad	óók t.k.	totaal raad	% tot.gen.
werklieden	8	3	11	2.61
ambachten	26	27	53	12.56
middenstand	60	97	157	37.20
veehouder/landbouwer	12	7	19	4.50
geëmployeerden/ beambten/ambtenaren	35	25	60	14.22
militairen	3	11	14	3.32
grote(r) ondernemers	4	10	14	3.32
vrije beroepen	7	25	32	7.58
gepensioneerde/ particulier	30	32	62	14.69
totaal generaal	185	237	422	99.99

* Bron: GS aan b., Middelburg 1/4/76 ('Opgave der Belastingsschuldigen voorkomende op de kohieren der directe belastingen, welke op den 10den Februarij tot de loopende dienst behooren.') in: GAV 1200.

Deze werklieden waren kiesgerechtigd op grond van huizenbezit. Het is mogelijk dat hun aantal tussen 1876 en 1887 is toegenomen, maar vermoedelijk was die toename gering. In 1887 bezaten 491 mannen het kiesrecht voor de gemeenteraad en 296 voor de Tweede Kamer. Zo gemakkelijk was het niet voor de werfarbeiders om aan een eigen huis te komen.²⁰⁸

Toch wil het geringe succes van de georganiseerde kiesrechtbeweging niet zeggen dat het streven naar algemeen kiesrecht de Vlissingse werklieden helemaal niets deed. Zowel de SDB als de metaalbewerdersbond had algemeen kiesrecht in het programma staan, maar in een veel duidelijker kader van specifieke arbeidersbelangen. Ik vermoed dat de kiesrechtbeweging de Vlissingse werklieden (vooral sociaal gezien) te burgerlijk was. Vlissingse socialisten speelden in de provinciale kiesrechtbeweging trouwens geen onbelangrijke rol. Nadat P.A. Janssen de kiesrechtstrijd had verlaten nam de stationschef van Arnemuiden, F.P. Oudens, daar het vaandel over. Twee jaar tevoren was hij nog 'volbloed liberaal' geweest, maar nu werd hij de belangrijkste figuur in 'de Zeeuwsche Propagandaclub', welke op zondag 6 maart 1887 in Middelburg werd opgericht. Dergelijke propagandaclubs bestonden in andere plaatsen al langer, maar de Zeeuwse werd opgericht met het oog op de aan de gang zijnde grondwetsherziening. Daarbij stond kiesrechtuitbreiding centraal. Op de oprichtingsvergadering waren personen uit Vlissingen,

Middelburg, Nieuw- en St Joosland, Terneuzen, Zierikzee en Arnemuiden aanwezig. Mieremet en Oudens werden tot respectievelijk voorzitter en secretarispenningsmeester benoemd. Volgens artikel 2 van het reglement stelde de Propagandaclub zich ten doel om de beginselen van de BAKS te verspreiden door het vormen van 'correspondentschappen' binnen Zeeland, het verspreiden van volks-geschriften, het steunen van 'meetings' of openbare vergaderingen en tenslotte door het oprichten van afdelingen. Oudens was de motor in de club, hij kon het gemakkelijkst tijd vrij maken om door de provincie te trekken. Zo hielp hij eind oktober 1887 bij de oprichting van de afdeling-Terneuzen van de BAKS. Deze afdeling groeide snel. In april 1888 waren rond R. Platteeuw 42 personen verzameld. In augustus was men zelfs bezig een vrouwenvereniging op te richten.²⁰⁹

De club had aanvankelijk weinig succes. Vergaderingen met dr J.M. Smit, een bekend Apeldoorns strijder voor algemeen kiesrecht, in Middelburg, Vlissingen en Goes werden slecht bezocht. In Vlissingen ging de vergadering zelfs niet door, al lijkt daar een misverstand met het gemeentebestuur een rol gespeeld te hebben. De reis van Smit werd overigens de directe aanleiding tot diens ontslag als leraar. De club gaf voorts een zestal volks-geschriften uit, tweezijdig-bedrukte pamfletjes voor de prijs van 1 cent. De oplage is onbekend, in ieder geval moest de club financieel gesteund worden. Inmiddels was de grondwetsherziening teleurstellend verlopen. De propagandaclub maakte in een manifest zijn misnoegen kenbaar, maar zei toch met de verkiezingen mee te zullen doen *'om te beproeven of er dan misschien iets voor onze partij is te winnen.'* Dan zou in ieder geval blijken hoeveel weigerden aan de leiband van de *'liberale en klerikale drijvers'*, ze werden ook *'volksverdrukkings'* genoemd, te lopen. De club sprak nu van 'volkspartij', waarmee niet zozeer een vaste organisatie werd bedoeld als wel die stroming in de maatschappij die opkomt voor de belangen van 'het volk': kleine burgers, ambachtsheden, arbeiders - zij die net wel en die niet het kiesrecht hadden, met wier belangen de politiek niet of onvoldoende rekening hield.²¹⁰

De kiesrechtuitbreiding verdrievoudigde in de grote steden van Zeeland het aantal kiesgerechtigden voor de Tweede Kamer. Middelburg ging van 530 naar 1413; Vlissingen van 296 naar 892; Goes van 265 naar 688. Daarom wilde de club

8. F.P. Oudens in de negentiger jaren.

bij de verkiezingen, welke in maart 1888 werden gehouden, een serieuze kandidaat stellen, maar toen drie (De Witt Hamer, Frowein en de Goessenaar C.E. Massee) van de vier aangezochte heren weigerden besloot hij met de overgebleven J.M. Smit als 'protest-candidaat' 'niet offensief' mee te doen. Desondanks werd voor zo'n 10 gulden (het weekloon van een werkman) een verkiezingsadvertentie in de *Middelburgsche Courant* geplaatst. Overigens hield de club zich goed aan de beleidslijn: de eerste jaarvergadering werd twee dagen voor de verkiezingen in alle rust gehouden. De uitslag was er dan ook naar: 'F. Dommela Nieuwenhuis' kreeg in het district Middelburg 1 stem en J.M. Smit 13. De club lijkt nochtans tevreden te zijn geweest. De financiën stonden er goed voor en 8 nieuwe leden waren toegetreden. De club werd overigens nooit groter dan 28 man. De activiteiten werden uitgebreid: op 1 april 1888 begon de club met de uitgave van *De Volksstem*. Dit blad moest in gematigd democratische geest de zuidelijke provincies bewerken.²¹¹

De tegenwerking in Zeeland, begonnen tijdens de verkiezingen, nam toe. Voor een vergadering, begin juni, met het nieuw-gekozen kamerlid Domela Nieuwenhuis kostte de zaal van het Schuttershof in Middelburg opeens 25 gulden in plaats van de gebruikelijke 10 gulden. De liberalen in Terneuzen organiseerden toen Nieuwenhuis er sprak een gratis volksconcert. In juli moest J.J. de Roo de administratie van *De Volksstem* opgeven, omdat hij door familie en werkgever onder druk werd gezet. Mieremet verving hem. Het hoogtepunt in de repressie was het ontslag van de Vlissingse loodsschipper Jan van Hoepen in oktober. Van Hoepen, telg uit een bekend Vlissings geslacht van mensenredders (in 1885 had hij zelf al 4 personen gered), had een hele goede staat van dienst. In 1882 had hij bijvoorbeeld behoord tot de eerste bemanning van de walvisvaarder, de 'Willem Barends'. In het voorjaar van 1888 had hij onder diensttijd in Westkapelle socialistische brochures en *Recht voor Allen* verkocht. De burgemeester, waarschijnlijk reeds gealarmeerd door hetgeen een loods (waarschijnlijk ook Van Hoepen) in het eerste nummer van *De Volksstem* had geschreven over de armoede in zijn gemeente, had dit gerapporteerd aan de minister van marine. Niet alleen door socialisten, ook door anderen werd het ontslag veroordeeld. Domela Nieuwenhuis bracht het geval zonder succes ter sprake bij de behandeling van de begroting van marine.²¹²

Uiteraard vreesden de tegenstanders dat de club propaganda maakte voor het socialisme. Alleen al daarom trad de Propagandaclub voorzichtig op. Natuurlijk deed hij dat ook om zoveel mogelijk mensen bereiken. In zoverre gebruikten ook de Zeeuwse socialisten de kiesrechtstrijd en de titel 'Volkspartij' om het socialisme beter te kunnen uitdragen. Met name Oudens was in deze tactiek nogal behendig. Hij kon heel eenvoudig over kiesrecht en hervormingen schrijven en anderzijds ontkende hij uitdrukkelijk dat de club socialisme zou uitdragen. Het lezen van *Recht voor Allen* was slechts een prijzenswaardige poging tot onderzoek, maar bewees niet dat 'de Volkspartij' hetzelfde was als de SDB.²¹³

Ik betwijfel of de hele propagandaclub deze tactiek onderschreef. Zoals elders hadden de leden een verschillende politieke achtergrond. Sommigen kwamen uit de kiesrechtbeweging: Oudens, de Middelburger A.M. Hollebrands, de Terneuzenaren. Anderen kwamen uit de SDB: de Vlissingers. Sommigen in de eerste groep waren ook SDB-lid geworden, doch het onderscheid speelde ongetwijfeld

een rol. I
dan de S
Recht v
aanvank
strategie
aan Cor
onderwij
nen met
dels had
marxism
burg be
mer van
ton 'len
gekleurd

De v
plattelan
lezers so
Oudens
tie niet
zo'n wa
fonten
gebrok
sen gaf
socialism
reld op l
Het l
ten, van
gewent
Oudens
Zeeland
optreden
spraken
ontwikk
SDB le

Eenw

9. Tied

een rol. De 'kiesrecht mannen' waren voorzichtiger en meer voor geleidelijkheid dan de 'SDB-ers'. De SDB-ers in de Propagandacub gaven afzonderlijk geld aan *Recht voor Allen* om de kosteloze verspreiding van dat blad te bevorderen. Wat aanvankelijk een verschil van mentaliteit en tactiek was, kon echter principiële en strategische dimensies krijgen. Dat gebeurde in de Propagandacub toen Christiaan Cornelissen zich aansloot. Cornelissen, 23 jaar oud, was per 1 mei 1888 onderwijzer geworden aan de Middelburgse leerschool. In 1884 was hij begonnen met de studie van socialistische geschriften, vooral Marx' 'Kapital'. Inmiddels had hij zich ontwikkeld tot orthodox marxist en tot de beste kenner van het marxisme onder de Nederlandse socialisten. Niet lang na zijn komst in Middelburg begon zijn medewerking aan *De Volksstem*. Het hoofdartikel in het nummer van 15 augustus over de verdeeldheid onder de arbeiders alsmede het feuilleton 'Iets over de vaderlandsliefde', waarin een kritiek op het militaristisch gekleurde geschiedenisonderwijs, lijkt van zijn hand.²¹⁴

De vraag 'moeten we socialistische principes op de achtergrond houden om de plattelandsbevolking niet af te schrikken, of moeten we in eerste instantie de lezers socialistische inzichten bijbrengen?' beantwoordde Cornelissen anders dan Oudens in het voordeel van de laatste mogelijkheid. Volgens hem zou de revolutie niet lang meer op zich laten wachten. De Nederlandse regering voerde net zo'n wanbeleid als de Franse 100 jaar geleden: 'Er kunnen inderdaad niet veel fouten en misslagen meer begaan worden!' In 1789 was de Franse Revolutie uitgebroken. Velen meenden dat nu een nieuwe revolutie aanstaande was. Cornelissen gaf ter voorbereiding daarop *De Volksstem* een meer principiële, algemeen-socialistisch karakter. Het blad raakte daardoor verder af van de leef- en denkwereeld op het Zeeuwse platteland.²¹⁵

Het landelijk orgaan van de kiesrechtbeweging, nu *Radicaal Weekblad* geheten, vond dat *De Volksstem* zich juist 'door beschouwingen van plaatselijk of gewestelijk belang [...] eene bijzondere beteekenis' moest verschaffen. Ook Oudens was weinig gecharmeerd van de nieuwe koers. Hij poogde overal in Zeeland nieuwe afdelingen van de BAKS op te richten. Wat hij door gematigd optreden voor de Volkspartij won, dreigde hij weer te verliezen door de uitgesproken socialistische en te algemene inhoud van *De Volksstem*. De Zeeuwse ontwikkeling liep parallel aan de landelijke. De tegenstellingen tussen BAKS en SDB kristalliseerden zich uit. De SDB vond dat de Volkspartij eigenlijk geen

Eerste Jaargang.

1 April 1888.

No 1.

DE VOLKSSTEM.

„Zonder doorming der arbeiders
geen duurzame verbetering der staat-
kundige toestanden en zonder ver-
sterking van staatkundige toestanden
geen maatschappelijke verbetering.“

Blad ter eenvoudige bespreking van
maatschappelijke en staatkundige onderwerpen.

„Arbeiders zijn allen, die met 't
hoofd af met de hand, ten algeme-
nen nutte werkzaam zijn.“

Dit blad verschijnt den eersten en vijfden
van iedere maand.
Stukken voor de redactie gelieve niet te
vergeten.

de Zeeuwse Propagandacub voor
algemeen kies- en stemrecht.

Het abonnementsgeld bedraagt f 0.50 per kwartaal
en moet vooruit betaald worden. Afzonderlijk n° 4 en
157 1/2 for verspreiding f 3. —. Abonnementsgeld van

9. Titelpagina van de eerste aflevering van 'De Volksstem'.

recht van bestaan had en 'dat de algemeen stemrechtlui consequent geredeneerd zich moesten oplossen in het socialisme'. Dat vond Oudens ook wel, maar het leek hem tactisch beter in Zeeland de koers van het *Radicaal Weekblad* aan te houden. Hij stond met zijn opvattingen alleen tegenover de Walcherse leden van de Propagandaclub en de ruzie moet tamelijk hoog opgelaaid zijn. Toen *De Volksstem* eind januari 1889 werd opgeheven, stapte hij op. Mogelijk heeft in het conflict de SDB (Domela Nieuwenhuis en C. Croll) de doorslag gegeven. De Propagandaclub had vanwege *De Volksstem* een schuld opgebouwd bij de Bond en werd nu financieel aan banden gelegd: hij mocht geen zalen meer huren voor openbare vergaderingen. In praktijk werd zo de kiesrechtpropaganda onmogelijk gemaakt.²¹⁶

Het bestuur van de propagandaclub werd na Oudens' vertrek gewijzigd. Lodewijk Mieremet werd 1e en Quinten Brand 2e voorzitter, 1e en 2e secretaris R. Platteeuw uit Terneuzen en A.M. Hollebrands uit Middelburg. De meningsverschillen bleven echter bestaan. In juni 1889 bleek dat bij een adresbeweging van BAKS, SDB en de Amsterdamse kiesvereniging 'De Unie' tegen de accijnzen en de belasting op het patent. Terneuzen haalde van de Zeeuwse afdelingen de meeste handtekeningen op. Toen Wijbaut in november voor de Amsterdamse literator Frank van der Goes spreekbeurten over algemeen kiesrecht organiseerde, bleken andere verschillen tussen Middelburg en Vlissingen. Mieremet had gezegd, dat de Propagandaclub wel andere sprekers dan Van der Goes kon krijgen als hij weer zalen mocht huren. 'Hij bedoelt zulke die grover schelden', was Wibauts uitleg. Daarentegen zat Hollebrands met de zaak verlegen en wilde Van der Goes wel laten komen, als Wibaut de tekorten betaalde. De Vlissingers waren niet tegen algemeen kiesrecht (bij de gemeenteraadsverkiezingen van 16 juli 1889 stemden Mieremet, De Witte en andere socialisten mee), maar eens te meer zetten zij zich sterker af tegen 'heeren' dan de Middelburgers en hadden ze een voorkeur voor radicaler sprekers.²¹⁷

Zo de Vlissingse socialisten vraagtekens zetten bij de kiesrechtstrijd, deze werden groter en duidelijker onder invloed van Cornelissen. De Propagandaclub gaf vanaf 18 mei 1889 een nieuw blad uit, *Licht en Waarheid*. Dit werd voor een belangrijk deel door Cornelissen volgeschreven. In de serie 'Wat willen toch wel de sociaal-democraten?' welke vanaf 24 augustus werd gepubliceerd legde hij aan de hand van citaten uit geschriften van Marx en August Bebel (de Duitse sociali-

10. Christiaan Cornelissen bij zijn vertrek uit Nederland in 1898.

stenleider) u
de stand de
communiste
se goederen
Veel socialis
communisti
dra 'commu
kon hij nog
staatsbestuu
werping van
Parijs) schre
de verschill
zen, waarbi
beginselen p
door kamer
blik een pa
len en te lijn

Het vraag
gisch belang
wenhuis aan
lisme (of co
zelfs dat 'v
hoe zelfs in
langer hoe
stelsel bed
begrijpen, a
kring, onze
Later zou C
retisch ond
houdingen.
sche machin

Volgens
ging voor
geschreven

stenleider) uit dat de weg naar het socialisme in overeenstemming moest zijn met de stand der produktiemiddelen. Hij maakte onderscheid tussen socialisten en communisten. De laatsten stonden volslagen gelijkheid bij de verdeling der aardse goederen voor. Daarom was communisme 'een edeler leer' dan socialisme. Veel socialisten noemden zich enkel zo omdat ze vreesden dat de tijd voor een communistische maatschappij nog niet gekomen was. Cornelissen zou zich wel dra 'communist' noemen. Hoe de communistische maatschappij eruit zou zien kon hij nog niet zeggen, maar ik geloof niet dat er nog een parlement en een staatsbestuur zouden bestaan. Naar aanleiding van Domela Nieuwenhuis' verworping van het parlementarisme (op het internationale socialistencongres van Parijs) schreef hij: *'Bij al wat de volksvertegenwoordigingen ons te zien geven in de verschillende Europeesche landen, is er zeker moeilijk een stelsel aan te wijzen, waarbij meer kostbare tijd verkletst wordt, meer verloochening van eigen beginselen plaats heeft ter wille van persoonlijk belang, dan bij een regeering door kamer van afgevaardigden. In den toekomststaat zal men ook geen oogeblik een parlementaire regeering en wettenwinkel, waarin telkens iets te knutselen en te lijmen valt, gebruiken kunnen.'*²¹⁸

Het vraagteken bij de waarde van parlementen was gezet. Het kreeg strategisch belang, omdat Cornelissen zich aan het eind van zijn commentaar bij Nieuwenhuis aansloot dat arbeids- en belastingwetten voor de vestiging van het socialisme (of communisme) geen waarde hadden. Twee maanden later meende hij zelfs dat 'verkiezingszaken' 'bitter weinig nut hadden'. *'Wanneer men bedenkt, hoe zelfs in landen, waar algemeen stemrecht bestaat, zooals in Frankrijk, hoe langer hoe meer de overtuiging veld wint, dat de arbeiders van het parlementaire stelsel bedroefd weinig te wachten zullen hebben, dan begint men tevens te begrijpen, dat wij er vooral onze kracht in moeten zoeken, ieder in zijn eigen kring, onze medemenschen te ontwikkelen en de geesten wakker te schudden.'* Later zou Cornelissen op grond van zijn Marx-studies dit politieke oordeel theoretisch onderbouwen: de politiek is resultaat van de economische (machts-)verhoudingen. Daarom moet maatschappijverandering beginnen bij die economische machtsverhoudingen. De politieke zouden vanzelf volgen.²¹⁹

Volgens de jonge onderwijzer moest de arbeidersbeweging behalve een beweging voor arbeiders, ook een beweging door arbeiders zijn. Had Marx niet geschreven dat de bevrijding van de arbeiders het werk van hen zelf moest zijn?

LICHT EN WAARHEID.

Waarheid en rechtvaardigheid ook tegenover een tegenstander is de eerste plicht van den man.
Ford. Lamalle.

Het onderwijs der armen is door de regeringen verwaarloosd.

Drukt, per 2 maanden, 1 v. 25. — Lijst van alle — Lijst van alle — Lijst van alle
frans per post. L. Mammot te Vilhelmsburg. Lijst van alle

11. Titelpagina van het eerste nummer van 'Licht en Waarheid'.

Daarom moest er organisatorisch een scheiding aangebracht worden tussen hen en allerlei vooruitstrevende lieden van burgerlijke afkomst. Cornelissen waarschuwde voor financiële steun van meergegoeden en voor de links-liberalen die zich in deze tijd als 'radicalen' met allerlei ideeën over hervorming van maatschappij en staat afsplitsten van de liberale beweging. Aan hen had je niets gevonden hij en Domela Nieuwenhuis; de 'radicalen' vormden 'een partij van 'nette' mensen, die zelf niet weten wat ze willen, en die hun naam oneer aandoen. Als radikalen oud worden, verliezen ze hun kleur en worden gewoon liberaal.' Dat was een wijze van denken die bij het gedrag van de Vlissingse werklieden aansloot. De Propagandaclub volgde Cornelissen. In september 1889 scheidde hij zich af van de BAKS en werd lid van de SDB: *'De beweging voor algemeen kiesrecht wordt te oudbakken en begint langzamerhand goed te worden voor de burgermannetjes. Wanneer wij arbeiders, onder de socialistische roode vlag bijeen trekken, dan geven wij aan de heerenpartij gelegenheid op te schuiven.'* Op grond van deze motivering zou je bijna besluiten dat niet de economische verhoudingen de laatnegentiende-eeuwse politiek in Nederland beheersten, maar het standsbesef. Door verder naar links op te schuiven gaf de arbeidersbeweging vooruitstrevende 'heeren' de ruimte nog vooruitstrevender te worden zonder zich te 'encanaillieren'.²²⁰

Als een twee-eenheid ontwikkelden in Zeeland Cornelissen en de werklieden die zijn inzichten overnamen zo de kern van het latere syndicalistische standpunt. Ze kregen twijfel aan de waarde van de parlementaristische strategie en ze stelden vast dat een socialistische arbeidersbeweging een beweging van alleen arbeiders moest zijn. Tegelijkertijd kregen ze gelegenheid zich af te zetten tegen het individualistisch anarchisme. De opkomende anarchistische beweging kreeg een Zeeuwse vertegenwoordiger in de drukker van *Licht en Waarheid*, de Middelburger C. Hagedoorn. In korte tijd kwam deze tot zeer radicale opvattingen. Eind augustus 1889 verwierp hij Cornelissens reserves ten aanzien van het gebruik van geweld. Als 'Roode Nemesis' wilde hij wraak voor al het onrecht dat het volk door de rijken aangedaan was. Even later had hij reeds de oorzaak van alle ellende ontdekt: het gezag. Op 5 oktober wees hij vertegenwoordiging door middel van afgevaardigden af: *'De vrije mensch kan even zoo min afstand doen van zijn onafhankelijkheid als van zijn ademhaling'*. In twee maanden tijd werd Hagedoorn van godsdiensthater en wraakgodin individualistisch anarchist.

12. F.M. Wibaut in de eerste jaren na de eeuwwisseling.

Zijn wo
eigende h
daad: 'tw
van) war
Schelde' e

Gegeve
kiesrecht
van Corn
tegie. Ni
schappeli
zame arb
werd sam
rechtuitb
verschille
nelissens

De kas
kiesrecht
propagan
gelegen
Allen, 'u
lende arb
paganda
Hemel
tochten g

Op m
uit Vlam
van 3 pe
men. Me
op 3 am
Hamet,
Cowan
doorn
'minder
trekken
voornam
gesteld
die me
van 3
Brin
Hij ple
waart
op de
propag
in 1888

Zijn woorden liet hij door daden volgen. In de eerste week van februari 1890 eigende hij zich drukpers en weekblad toe. Een weinig kameraadschappelijke daad: *'twee arme drommels (socialisten)'* (waarschijnlijk was Mieremet er één van) waren gedupeerd. Cornelissen had de grootste moeite arbeiders van 'de Schelde' ervan te weerhouden het boeltje van Hagedoorn kort en klein te slaan.²²¹

Gegeven de politieke verhoudingen in Nederland (geringe uitbreiding van het kiesrecht en onvoldoende sociale wetgeving) verdween in Zeeland onder invloed van Cornelissen langzaam maar zeker de kiesrechtstrijd uit de socialistische strategie. Niet dat de socialisten deelname aan het parlement afwezen, maar maatschappelijke strijd leek een betere en snellere weg naar het socialisme dan moeizame arbeid in een parlement dat door een zeer gering deel van de bevolking werd samengesteld. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat een volgende kiesrechtuitbreiding deze opvatting weer aan het wankelen bracht en dat er meningsverschillen bestonden tussen Vlissingen en Middelburg. In Vlissingen bleek Cornelissens denkwijze toen meer aanhang te hebben.

De kamerverkiezingen van 1891 vormen het voorlopig laatste bedrijf van de kiesrechtshistorie. Cornelissen en zijn aanhang gebruikten deze verkiezingen om propaganda voor het socialisme te maken. De verkiezingsstrijd gaf een mooie gelegenheid het platteland te bewerken. Dat was nodig, meende *Recht voor Allen*, *'wil men geen te schrille tegenstelling krijgen tusschen de zich ontwikkelende arbeiders der steden en de eenvoudige landbouwers.'* In 1890 was deze propaganda weer nieuw leven ingeblazen. Op de eerste zondag van mei en met Hemelvaartsdag hadden socialisten van Middelburg en Vlissingen propaganda-tochten gemaakt naar Zoutelande, Westkapelle, Nieuwland en Arnemuiden.²²²

Op zondag 1 maart 1891 werd in Vlissingen door 20 socialisten, voornamelijk uit Vlissingen, de 'Zeeuwsche Volkspartij' opgericht. Van een verkiezingscomité van 3 personen werd Cornelissen secretaris. Hij wilde geldverspilling voorkomen. Men dacht 50 à 60 gulden nodig te hebben; de contributie werd vastgesteld op 3 cent per lid per week. Voor steunbijdrages werd aangeklopt bij De Witt Hamer, Wibaut en Henriëtte van der Mey, redactrice van de *Middelburgsche Courant*. De Zeeuwse verskilde van 'Volkspartijen' in andere delen van het land, doordat zij zich in eerste instantie niet richtte op de verkiezingen. Ze deed mee *'minder om stemmen te winnen, dan wel om van de verkiezingsdagen partij te trekken voor het houden van openbare vergaderingen (met of zonder entree) voornamelijk op het platteland'*. W.P.G. Helsdingen werd slechts kandidaat gesteld *'als protest tegen de vele radikalen en socialisten van twijfelachtig allooi, die voor de kamerverkiezingen kandidaat werden gesteld in verschillende hoeken van 't land'*. Cornelissen doelde op kiesrechtmannen als de Friese leraar Vitus Bruinsma en Van der Goes.²²³

Helsdingen verloochende zijn verleden in de kiesrechtbeweging echter niet. Hij pleitte voor socialisme en wettelijke hervormingen op diverse vergaderingen, waarvan alleen die in Vlissingen slaagde. Men stemde daar volledig in met het gesprokene. Of dat voor de wettelijke hervormingen en de socialistische kritiek op de samenleving beide gold, is niet duidelijk. Aan de in juli gehouden gemeenteraadsverkiezingen deden de Vlissingse socialisten in ieder geval enkel mee als propaganda. Ook is niet duidelijk of de goede opkomst in Vlissingen en de slechte elders werden veroorzaakt doordat een werkmans sprak. Een Middelburgse

radicaal had gezegd: *'Je kunt toch op geen werkmán stemmen, wat moet die man in de Kamer doen?'* De 'Zeeuwsche Volkspartij' spande zich niet bovenmatig in. Nieuwenhuis vervulde een spreekbeurt op Kortgene en Cornelissen ging met de antirevolutionaire kandidaat C. Lucasse debatteren op Serooskerke. De werkmán Helsdingen haalde in het district Middelburg slechts 56 stemmen. Iemand van 'de roode wacht aan de Schelde' leek nog enigszins teleurgesteld en meende dat men de sterkte van de beweging in Zeeland geval niet aan dit resultaat kon aflezen.²²⁴

De ervaringen van Oudens laten zien wat de gevolgen waren van een positief-parlementaristische aanpak. Hij werd redacteur van het weekblad *De Strijd, Orgaan der beweging voor Algemeen Stemrecht*, dat in verband met de verkiezingen gedurende het eerste halfjaar van 1891 verscheen. Afgaande op het nummer van 7 maart bleef hij buiten 'de Zeeuwsche Volkspartij': hij had kritiek op haar kandidaat, omdat Helsdingen niet uit Zeeland kwam. Wat hem betreft was de Middelburger A.M. Hollebrands een even geschikte kandidaat geweest. Hij ging ook op eigen houtje debatteren op verkiezingsvergaderingen van liberalen. Voor Oudens was meer dan ooit de vraag: 'Algemeen stemrecht of revolutie?' *'De ontwikkeling der maatschappelijke toestanden moet langs den geleidelijken, vredelievenden weg plaats hebben en 't is door middel van het stembiljet, dat een en ander verkregen kan worden.'* *'Wij zijn tegen de gewelddadige revolutie en daarom vóór algemeen stemrecht.'* Dat was heel andere taal dan die van Cornelissen. Hij richtte met grote ijver afdelingen van de kiesrechtbeweging op en accepteerde een kandidatuur namens de Terneuzense afdeling van de BAKS (die zich kennelijk ook niet kon vinden in de strijdwijze van de 'Zeeuwse Volkspartij') voor het district-Oostburg. Hij probeerde zo goed en zo kwaad als dat ging campagne te voeren. De 37 stemmen die hij uiteindelijk haalde kunnen hem onmogelijk hebben bevredigd. Zelfs 'De Roode Wacht aan de Schelde' had op een honderd stemmen gerekend. De afdeling-Terneuzen van de BAKS bleef met een grote schuld zitten die haar volkomen verlamde. De zin van Cornelissens voorzichtigheid was ten volle gebleken.²²⁵

De conclusies die Cornelissen uit het gebeurde trok werden verwoord in een voorstel van de afdelingen-Middelburg en -Vlissingen voor het kerstcongres van de SDB: SDB-ers moesten in de kiesrechtbeweging, die *'de arbeiders door politieke rechten wil brengen tot sociale macht in plaats van door sociale macht tot politieke rechten'*, enkel nog propaganda maken voor de opbouw van die sociale macht. Dat was de inhoud van de klassenstrijd die de socialisten dienden te voeren en fundamenteleler dan strijd voor politieke rechten. De ervaringen in het Zeeuwse kregen zo belang voor de landelijke beweging als geheel. Cornelissen vertrok begin 1892 naar Den Haag, waar hij naast Domela Nieuwenhuis in de redactie van *Recht voor Allen* ging werken. Dat bracht een grote schok bij de Zeeuwse burgerij teweeg.²²⁶

f. de reactie van de hogere standen

In de tachtiger jaren bleek de repressie van de opkomende socialistische beweging ook in Zeeland toe te nemen, zij het niet zo sterk als in andere delen van het land. Uiteraard werden maatregelen van de centrale overheid uitgevoerd, zoals het bewapenen van de gemeentepolitie of het verbod om *'roode vlaggen en ande-*

re tegen de goede orde gerichte symbolen' rond te dragen. Burgemeester Arie Smit was niet tegen het bewapenen van de politie, maar gesteld voor mogelijke problemen met socialisten was zijn houding zeer kalm: Anseele en 12 Belgische socialisten zouden in Vlissingen Domela Nieuwenhuis een kunstvoorwerp aanbieden. Was er geen politieversterking nodig, vroeg de commissaris des konings. 'Beslist niet' antwoordde Smit en hij behoeft de overheid voor een blamage, want er gebeurde op die 25e juli 1886 helemaal niets.²²⁷

Tijdens het burgemeesterschap van Smit begonnen leidende Vlissingers na de 'vreselijke gebeurtenis' van het Palingoproer in Amsterdam wel de banden van 'het volk' met het Oranjehuis nauwer aan te halen. Men richtte zich op de kinderen, wat de koerswijziging van de 'Floralia' (een paar maanden later) in een wijder verband stelt. Opeens werd op 31 augustus 1886 de verjaardag van prinses Wilhelmina gevierd. De Kurzaalvereniging, een groepje deftige heren dat concerten in het Grand Hotel des Bains organiseerde, verzorgde een kinderfeest waar de kinderen een feestlied zongen dat wel niet helemaal toepasselijk was, maar van een koningsgezinde stemming getuigde:

'Wilhelmus van Nassauwe
weerklinkt uit volle borst;
Met God is ons vertrouwen
Op hem, d'Oranjevorst.
En komen droeve tijden
Wij zullen, kloek van hand,
Eendrachtig met hem strijden
Voor 't lieve vaderland.'

Men kon kennelijk de kinderen niet vroeg genoeg deelgenoot maken in de angstvisioenen van een dichter die er rekening mee hield gewapenderhand de bestaande orde tegen de socialisten te moeten verdedigen. Een half jaar later werd de zeventigste verjaardag van de koning feestelijk gevierd. Een feestcommissie, samengesteld uit vooraanstaande burgers en militairen, haalde zo'n duizend gulden op (vergelijk de armzalige bedragen voor de VVV), waar een extra bedeling en een feestelijke optocht door de stad uit werden gefinancierd. Onder Smits opvolger, de jonge en zeer oranjegezinde H.P.J. Tutein Nolthenius, werden de trouwbetuigingen aan het Oranjehuis officiëler en veelvuldiger, te beginnen met een herdenking (in 1889) van het veertigjarig ambtsjubileum van Willem III. Nolthenius stelde zich ook actiever op tegen de socialisten. Zo liet hij natrekken wie in zijn nadeel berichten schreef naar *Recht voor Allen*.²²⁸

Angst en repressie, maar niet begrip voor en inzicht in het socialisme, groeiden in Vlissingen. De *Vlissingsche Courant* bracht vrijwel uitsluitend de verdachtmakingen en grappen die het in *Het Algemeen Handelsblad*, het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* of het *Nieuws van den Dag* las. Begin 1887 werd de werklozenbeweging in Amsterdam belachelijk gemaakt. De werklozen zouden hun geld maar opzuipen in de kroeg, uitschot of opgeschoten jongens zijn. Uiteraard moest vooral Domela Nieuwenhuis het ontgelden, die boven op zijn centen bleef zitten en de theorie van verdelen theorie liet. Hoe schrill stak hij af bij die menslievende fabrikant Gelderman in Oldenzaal, die na zijn dood fl. 30.000 aan het bedrijfsziekenfonds schonk.²²⁹

Het is moeilijk uit te maken hoezeer de *Vlissingsche Courant* de opvattingen van de gezeten Vlissingers weergaf, maar gezien de ideeën van een actief man als H. Louman, die als correspondent van diverse kranten goed geïnformeerd zou moeten zijn geweest, zal de krant hebben uitgedrukt wat velen dachten. Louman dacht dat socialistenvergaderingen gekenmerkt werden door onrust en onstuihmigheid. Van een vergadering met de Amsterdamse socialist Jan Fortuyn schreef hij: *'Het is een dwalen van het een op het ander, zonder gedachtengang of leiding; alleen is onruststoken en ontevredenheid opwekken, schering en inslag.'* De hogere standen van Vlissingen hadden bijna geen krachten die de kloof met de werkliedenstand konden overbruggen. Zij waren eigenlijk niet geïnteresseerd in de sociale kwestie, in de lagere kringen van de beschaafde standen heerste zelfs *'dwaze onverschilligheid'*, naar ds A.S. Talma in 1894 vaststelde. De enkelen die zich bemoeiden met de werklieden waren niet zozeer begaan met hun lot als wel bezorgd om de bestaande orde en hun eigen voordelen daarin. Geen wonder dat de werklieden in Vlissingen liever onafhankelijk van de 'heeren' opereerden.²³⁰

De *Middelburgsche Courant* heeft op het politieke denken in Vlissingen waarschijnlijk weinig invloed gehad. De krant volgde de socialisten met de belangstelling, welke in Vlissingen zozeer ontbrak, en met een eigen, afgewogen oordeel. Hoofddirecteur Van der Pauwert, doorgaans kritisch, keurde elementen in het streven van de socialisten goed en hij discussieerde met ze. Het nieuwe beginsel-program van de SDB werd in 1886 in zijn geheel op de voorpagina afgedrukt en vervolgens in een hoofdartikel niet zonder waardering besproken. Van der Pauwert meende *'dat er genoeg punten in voorkomen, welke bij ons liberalen sympathie kunnen vinden'*. Bij alle ongerijmdheid van hun theorieën wezen de socialisten terecht op tal van fouten in de maatschappij. Aan het socialisme lag een goed beginsel ten grondslag. Van der Pauwert stelde zich vierkant op tegenover diegenen die vonden *'dat de sociaal-democraten geen recht van spreken hebben'* en verboden moesten worden. Het *'drijven'* van Domela Nieuwenhuis werd scherp veroordeeld, maar de hoofddirecteur was ervan overtuigd dat zijn hart warm klopte voor de noden der maatschappij. Nieuwenhuis' verkiezing in 1888 tot kamerlid was de krant welkom, al kon ze de wijze waarop deze tot stand was gekomen (de medewerking van de ARP) niet goedkeuren.²³¹

Van der Pauwert meende dat de liberalen zich meer moesten bezinnen op sociale hervormingen. Het roerige jaar 1886 met zijn Palingoproer, het proces van Domela Nieuwenhuis en Doleantie-perikelen, gaf hem de overtuiging bijzonder ernstige tijden te beleven: *'Alles wijst er op dat het oogenblik nadert, waarop eene sociale omwenteling zal moeten plaats hebben'*. Van der Pauwert wilde in de eerste plaats een flinke uitbreiding van het kiesrecht, zodat het enkel nog beperkt werd door bepalingen als het afleggen van een schrijfproef. Mèt de Fransman De Tocqueville werd positief de vraag beantwoord: *'Is het bezitten en uitoefenen van politieke rechten een middel om hen, wien deze rechten worden toegekend, te helpen vormen tot burgers, bij wie onderwerping aan de wet zich paart aan ontzag voor hare dienaren en aan eerbied voor de rechten van anderen?'* Kiesrechtuitbreiding zou tevens bekrompen opvattingen uit de Kamer doen verdwijnen. Voorts moest de 'Liberale Unie' het initiatief nemen tot de oprichting van ambachtsscholen, verbetering van het toezicht op de toestanden in de fabrieken, het aansprakelijk stellen van de patroons voor ongelukken op het werk, scheids-

gerechten
daarvan a
fabrieken.
treden, be
te handel
gen over
den Van
het sociali
niemand

Van der
maakt M
HBS-lera
meen kies
recht, hij
49 tegen
chure van
dat 'nu d
meer en
den was
de vooru
bezig te
conserva
loop wil
lementa

De res
waren en
enquête
schok'. W
is bijna
klieden d
dat de h
gebied d
klieden,
was zinn
waren be

De w
de hopen
de dat m
sche, we
breiding
zowel m
de daarn
fl. 3.50
worden.
vermoge
len ook
Bevelaan

gerechten en andere zaken. De Unie moest zelf onderzoek doen en op basis daarvan aandringen op een parlementaire enquête naar de toestanden in de fabrieken. *'De stoutheid, waarmee van sociaal-democratische zijde wordt opgetreden, behoeft ons geen schrik aan te jagen maar moet wel tot prikkel dienen om te handelen.'* De liberalen moesten de schijn vermijden *'alsof wij de volksbelangen over het hoofd zien'*. Sommige lezers van de *Middelburgsche Courant* vonden Van der Pauwert te ver gaan; hij raakte naar hun mening meer en meer *'in het socialistische sop'* verzeild. Dat was niet zo: *'Ons ideaal moet niet wezen, dat niemand meer bezit, maar dat zooveel mogelijk allen bezitten'*.²³²

Van der Pauwert nam in de liberale kiesvereniging van Middelburg, 'Eendracht maakt Macht' (EMM), een middenpositie in. De linkervleugel (aangevoerd door HBS-leraar Herman Sniijders en advocaat W.A. van Hoek) van EMM stond algemeen kiesrecht onverkort voor. E. Fokker daarentegen was tegen algemeen kiesrecht, hij wilde niet verder gaan dan de gezeten werkmán. Hij won in 1885 met 49 tegen 23 stemmen het pleit. In april 1886 werd door de vereniging een brochure van de 'Liberale Unie' over sociale wetgeving besproken. E. Fokker vond dat *'nu de sociale kwestie tengevolge der buitensporigheden van de socialisten meer en meer op den voorgrond treedt'*, sociale wetgeving een vraagstuk geworden was waar men niet meer omheen kon. Het optreden van de socialisten bracht de vooruitstrevende liberalen (die in Middelburg de toon aangaven) ertoe zich bezig te houden met de noden van het volk. Ze moesten positie kiezen, tussen de conservatieve onthoudingsmannen die alles in de maatschappij aan het vrije verloop wilden overlaten, en zij die opriepen tot sociale revolutie. Er moest een parlementaire enquête komen, meende de vergadering.²³³

De resultaten van die enquête, welke eind 1886/begin 1887 gehouden werd, waren een stimulans temeer om misstanden weg te ruimen. Het was alsof de enquête vertelde over een heel andere wereld: de verhoren betekenden *'een schok'*. Van der Pauwert was ontsteld. *'Hoe [...] sommige werkplaatsen eruit zien, is bijna niet te gelooven; zij gelijken vaak op stallen. En hoe worden al die werklieden dan nog betaald!'* *'Het zal meer en meer blijken, hoe noodig het wordt, dat de handen in elkaar worden geslagen; hoeveel er nog te doen valt op het gebied der opleiding, verzekeringen tegen ongelukken, pensioenfonds der werklieden, en hoe dringend noodig het is, dat het fabriekwezen worde geregeld'*, was zijn conclusie. De uiteindelijke aanbevelingen van de enquêtecommissie waren hem veel te aarzelend.²³⁴

De socialistische roerigheid dwong tot sociale wetgeving. Daarvoor moesten de hogere standen kennis nemen van het leven der werklieden. Op zich betekende dat een doorbraak in de standenmaatschappij, maar het had geen organisatorische, verzuilende, gevolgen. Daartoe dwong de liberalen eerst de kiesrechtuitbreiding. In concurrentie met antirevolutionairen en socialisten moesten ook zij zoveel mogelijk nieuwe kiezers bij hun kiesverenigingen inlijven. EMM verlaagde daarom de contributie, de *Middelburgsche Courant* de abonnementsprijs (van fl. 3.50 tot fl. 2.-). De liberale beginselen moesten immers nog wijder verbreid worden. Omdat de antirevolutionairen op veel plaatsen in Zeeland nieuwe kiesverenigingen oprichtten (bijvoorbeeld in Zeeuws-Vlaanderen), richtten de liberalen ook kiesverenigingen op waar ze maar konden, bijvoorbeeld op Noord-Beveland en Tholen.²³⁵

De Vlissingse liberalen gaven slechts een zeer flauwe weerschijn van wat Middelburg uitstraalde. Ze dobberden mee op de golven van de tijd. De sinds 1876 bestaande liberale kiesvereniging 'Plicht en Recht' was een gezapige groep kleinsteedse heren. Van de landelijke politiek, ook de 'Liberale Unie', hield men zich verre. Politieke discussies van enig belang werden niet gehouden, althans geen krant deelde ze mee. Aan de kiesrechtuitbreiding konden echter ook de Vlissingse liberalen zich niet onttrekken op straffe van politieke verzwakking. Op 10 februari 1888 hief 'Plicht en Recht' zich op om even later als 'Algemeen Belang' met een lagere contributie van fl. 1.- per jaar weer te herrijzen. Honderd personen werden lid, wat gezien het feit dat 450 mensen waren uitgenodigd, geen succes was. De oude garde nam gewoon zijn leidende posities weer in. Mogen we een latere kritiek op het gedrag van de vereniging geloven dan maakte het feit dat veel in de herensociëteit 'Unitas' werd bedisseld de vereniging niet erg populair bij de kiesgerechtigden. Het politieke leven van de anti-revolutionairen in Vlissingen lijkt overigens niet anders te zijn geweest. Op 16 februari 1888 kwam N.A. de Gaay Fortman spreken op een vergadering die enkel voor kiezers toegankelijk was.²³⁶

De kiesrechtuitbreiding van 1887 was maar beperkt. Het is niet mogelijk, zoals voor 1876 en 1897, te onderzoeken wie precies het kiesrecht kregen. In ieder geval kregen ook beter verdienende werklieden het, althans voor de gemeenteraad. De Vlissingse socialisten maakten er gebruik van. Doch de uitbreiding was niet zodanig dat 'het volk' kiesgerechtigd werd. De dwang om door te dringen tot de laagste standen was daarom niet zo groot. Temeer daar de interesse in de politiek niet groot lijkt te zijn geweest. Op vergaderingen waarop 'Algemeen Belang' de kandidaten voor de gemeenteraad koos, kwamen doorgaans nog geen dertig leden opdagen. In de gemeenteraadsverkiezingen van de vroege negentiger jaren ging het daarentegen wel heet aan toe tussen antirevolutionairen en liberalen, maar de thema's waren burgerlijke thema's (de hoogte van de belastingen, het gemeentelijk uitgavenbeleid) of de kwaliteit van de kandidaten.²³⁷

g. slot

De opkomende industrialisatie en de grote uitbreiding van de arbeidersklasse hier en daar zetten de standenmaatschappij onder druk. Vier antwoorden konden op de nieuwe omstandigheden gegeven worden. Men kon de problemen van het nieuwe min of meer ontkennen en onderdrukken; naar deze benadering neigde een belangrijk deel van de Vlissingse elites. Men kon ook streven naar hervorming van de bestaande maatschappelijke verhoudingen en regelingen. Die benadering vond in de Middelburgse elites aanhang en in de kiesrechtbeweging. Men kon de oorzaak van de problemen zoeken op het gebied van religie en religiositeit. Dat was de benadering van de Kuyperianen. Tenslotte kon men ook zeggen dat de nieuwe verhoudingen een totaal nieuw maatschappelijk bestel nodig hadden. Dat was de benadering van de socialisten. De confrontatie tussen de eerste en de vierde benadering kon tot radicalisme en grote sociale botsingen leiden, die tussen de tweede en derde enerzijds en de vierde anderzijds veel minder. Een belangrijke oorzaak hiervan lag in het feit dat de vertegenwoordigers van de tweede en derde benadering min of meer bereid waren beneden hun stand contact te zoeken met de werklieden. Hun benadering kon een verzuilende tendens krijgen.

Werd h
sme en kl
singen rea
liken ove
de Kuyp
sme. De C
protestant
um'-afdel
meer dan
Tegelijk
thropische
liberaal M
organisati
de nieuwe

Een van
Daarom i
Die eerst
politieke
kiesrecht
ces van d
keling. E
politiek
van de w
met socia
midden d
baar ges
Eigenlijk
arbeidsw
social
volg, m
de socia
'Parina
conserve
moeten
dier en
social
kiesrech
recht
Voer
In M
standen
standen
de arbe
oos in
de lang
proble
Hendri

Werd het tempo van die verzuiling bepaald door de opkomst van het socialisme en klassenbotsingen of, meer precies, door de kiesrechtuitbreiding? In Vlissingen reageerden kerkelijke ambtsdragers het eerst op het socialisme, de katholieken overigens minder dan de protestanten. Bij de protestanten maakten vooral de Kuyperiaanse dominees zich zorgen over de werkliedenstand en het socialisme. De Gaay Fortman stond min of meer alleen tussen zijn collega's en in de protestantse burgerij kreeg hij alleen steun van geestverwanten. In de 'Patrimonium'-afdeling die hij oprichtte zit zeker een kiem van verzuiling. Maar ook niet meer dan dat. De afdeling raakte in verval na het vertrek van haar oprichter. Tegelijkertijd werkten dolerenden samen met andersdenkenden in een philanthropische organisatie als 'Hulp in Nood', nog wel aangevoerd door de steile liberaal M.P. Troelstra. Eerst met de uitbreiding van het kiesrecht begint er ook organisatorisch iets te veranderen: de bestaande politieke organisaties proberen de nieuwe kiesgerechtigden in hun gelederen op te nemen.

Een van de kenmerken van de verzuiling is dat ze standsgrenzen overschreed. Daarom is het verklaarbaar dat ze gelijke tred hield met de kiesrechtuitbreiding. Die eerst dwong immers op straffe van verlies van politieke macht de bestaande politieke stromingen meer rekening te houden met de belangen van hen die het kiesrecht kregen. Verzuiling is daarom onderdeel van een groter aanpassingsproces van de maatschappij aan de gevolgen van de economische en sociale ontwikkeling. Een ander onderdeel van dat proces is de ontwikkeling van een sociale politiek, leidend tot maatschappelijk ingrijpen van de staat. Ook de ontwikkeling van de sociale politiek hangt nauw samen met de kiesrechtuitbreiding, meer dan met sociale onrust. De sociale (en soms ook socialistische) beroering van het midden der tachtiger jaren heeft de komst van sociale hervormingen onmiskenbaar gestimuleerd, maar ze waren bijzonder aarzelend, beperkt en voorzichtig. Eigenlijk volgde op de parlementaire enquête van 1886-7 alleen maar een arbeidswet, die in praktijk niet voldeed. Het coalitie-ministerie Mackay heeft in sociaal opzicht verder niets gepresteerd. Beroering was er de volgende jaren volop, maar er werd gegrepen naar het middel van de repressie niet naar dat van de sociale wetgeving, niet naar dat van de verzuiling. In protestantse kring moest 'Patrimonium' soms opboksen tegen Kuiper en deze op zijn beurt weer tegen de conservatiever leden in de antirevolutionaire partij. Ik hoef maar te wijzen op de moeizame voorbereidingen van het Sociaal Congres van 1891 en op de discussies dáár om aan te geven dat de verzuiling tot ontwikkeling kwam onder invloed van sociale beroering, maar dat het tempo van de verzuiling bepaald werd door de kiesrechtuitbreiding. In hoofdstuk zes en volgende zal blijken hoezeer de kiesrechtuitbreiding van 1897 verzuiling en sociale politiek heeft gestimuleerd.²³⁸

Voor de verzuiling blijkt de sociale structuur van een gemeenschap van belang. In Middelburg werd in het openbare leven, in de politiek, de scheiding tussen de standen eerder doorbroken dan in Vlissingen. Er waren groepen in de hogere standen die serieus poogden door sociale en politieke hervormingen het lot van de arbeiders te verbeteren. Het sociale en sociaal-politieke besef van de bourgeoisie in Vlissingen bleef sterk achter. Gesprekken tussen socialisten en lieden uit de burgerij kwamen niet voor. In Middelburg wel. Mensen uit hogere standen probeerden de werklieden te steunen in hun streven: De Witt Hamer, Wibaut, Henriëtte van der Mey. Zij behoefden zich niet te encanaileren: lieden uit lagere

standen konden een verbinding met de arbeiders vormen: De Roo, Christiaan Cornelissen en iemand die zich tooide met het pseudoniem 'Marezaat'. Cornelissen hield de socialistische beweging buiten de greep van de liberale heren, maar als onderwijzer kon hij gemakkelijker door hen aangesproken worden. Wibaut en Cornelissen lazen samen buitenlandse socialistische bladen, doch Wibaut zou nooit tot de SDB zijn toegetreden. Niet voor niets verbond hij zich met de Engelse Fabians: nette heren-socialisten die geleidelijke hervorming voorstonden. In Vlissingen werd de beweging gedragen door arbeiders. Er waren geen Cornelissens om geïnteresseerde burgers te woord te staan. Trouwens dergelijke burgers ontbraken in de stad. Van het socialisme had men geen benul en de werklieden werden, wat de burgerij betreft, aan zichzelf overgelaten.²³⁹

Het socialisme doorbrak de standenmaatschappij van onderen op, zo werd in het vorige hoofdstuk gesteld. In dit hoofdstuk bleek ook hoezeer de gedragspatronen van de standenmaatschappij het beleid van de socialisten bepaalden. De Vlissingse socialisten, meer dan hun Middelburgse kameraden, konden maar moeilijk geloven dat de 'heeren' uit ander dan eigenbelang toenadering tot hen zochten. Zij wilden in hun beweging liever losstaan van 'heeren'. Cornelissen deelde hun argwaan en leverde tevens de theoretische redenering waarom de arbeiders hun bevrijding zelf moesten bevechten: 'heeren' zouden zelden volledig overgaan naar de zaak van de werklieden. De werklieden konden de ontwikkeling van sociale denkbeelden van de 'heeren' steunen door zelf verder naar links op te schuiven. Een merkwaardig staaltje van de wijze waarop standsgedrag de politiek vorm gaf.

De niet-parlementaire koers die Cornelissen voor de socialistische beweging uitstippelde, hangt samen met het gedrag van de politici en van de hogere standen in het algemeen in ons land. Hem stond een sociale en niet een politieke beweging voor ogen. De arbeidersbeweging moest een sociale macht vormen en de kern daarvan waren voor hem de vakverenigingen (zie Inleiding b). Of hij een duidelijk beeld had van taak en werkterrein van vakverenigingen is de vraag. We mogen de arbeidersbeweging in de tachtiger jaren niet te zeer zien als een geheel van vastomlijnde organisaties. Het was voor de socialisten eerder een zoeken en tasten tussen slecht uitgewerkte ideologische concepten, strategieën en organisatievormen. In de praktijk fungeerden vakverenigingen, althans die in Vlissingen, als een soort praatgroepen en propagandaverenigingen van socialisten. Op de werkvloer was ieder werkman zijn eigen vakbond. Maar de vakverenigingen uit de tachtiger jaren waren belangrijk als de praktische kiemen van een andere opvatting over de socialistische beweging in een maatschappij die een politieke, parlementair gerichte beweging vrijwel de pas afsloot.